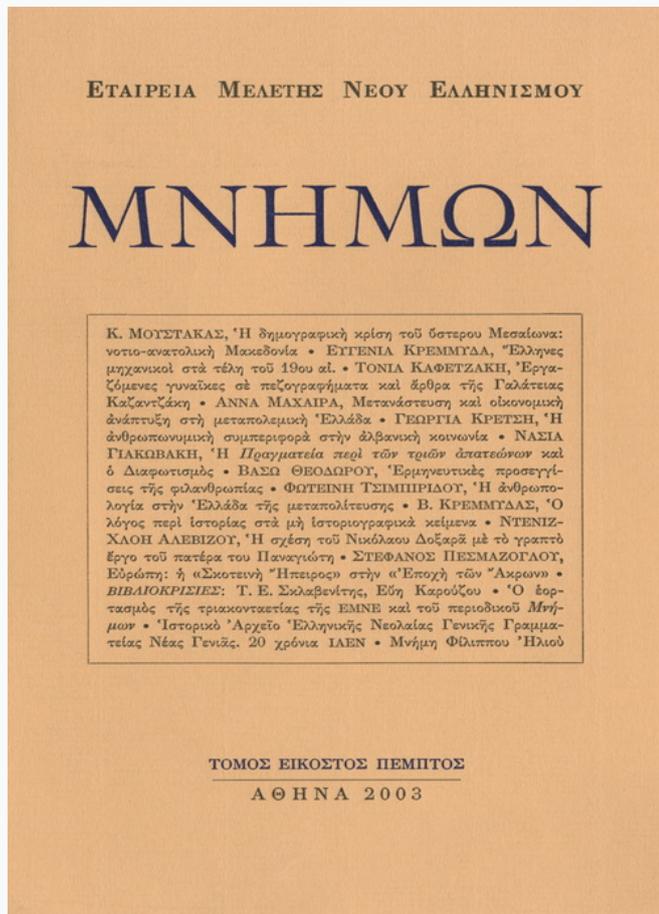

Μνήμων

Τόμ. 25 (2003)

ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΚΑΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΣΤΡΑΤΕΥΣΗ. ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΕ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΙΚΑ ΠΕΖΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΡΘΡΑ ΤΗΣ ΓΑΛΑΤΕΙΑΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ

ΤΟΝΙΑ ΚΑΦΕΤΖΑΚΗ

doi: [10.12681/mnimon.768](https://doi.org/10.12681/mnimon.768)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΦΕΤΖΑΚΗ Τ. (2003). ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΚΑΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΣΤΡΑΤΕΥΣΗ. ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΕ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΙΚΑ ΠΕΖΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΡΘΡΑ ΤΗΣ ΓΑΛΑΤΕΙΑΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ. *Μνήμων*, 25, 53–77. <https://doi.org/10.12681/mnimon.768>

TONIA ΚΑΦΕΤΖΑΚΗ

ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ
ΚΑΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΣΤΡΑΤΕΥΣΗ
ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ
ΣΕ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΙΚΑ ΠΕΖΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΚΑΙ
ΑΡΘΡΑ ΤΗΣ ΓΑΛΑΤΕΙΑΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ

Η εργασία αυτή εξετάζει τις αναπαραστάσεις των εργαζόμενων γυναικών σε μεσοπολεμικά πεζογραφήματα της Γαλάτειας Καζαντζάκη (1881-1962), τη σχέση των αναπαραστάσεων αυτών με τις απόψεις της συγγραφέως για το ζήτημα της γυναικείας εργασίας την ίδια περίοδο, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο οι απόψεις αυτές εντάσσονται στη σχετική συζήτηση της εποχής.

Την περίοδο του μεσοπολέμου ένας σημαντικός αριθμός γυναικών εντάχθηκε στην αγορά εργασίας. Οι νέες οικονομικές συνθήκες και η έλευση των προσφύγων, η πλειοψηφία των οποίων ήταν γυναίκες και μάλιστα αρχηγό οικογενειών, είχε ως αποτέλεσμα τη μαζική έξοδο των Ελληνίδων από το σπίτι και την εντυπωσιακή αύξηση των γυναικών που απασχολούνταν σε διάφορους κλάδους αμειβόμενης εργασίας.¹ Οι εργαζόμενες γυναίκες, η νέα κατηγορία γυναικών της εποχής, και οι αλλαγές που επέφερε το γεγονός της εργασίας των γυναικών προκάλεσαν ποικίλες αντιδράσεις από διάφορες πλευρές, ενώ η γυναικεία μισθωτή εργασία εύλογα αποτέλεσε μείζον ζήτημα του φεμινιστικού κινήματος της εποχής.

Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα του μεσοπολέμου, διαφοροποιημένο σαφώς από το παρελθόν ως προς το περιεχόμενο, τα αιτήματα και τον τρόπο του αγώνα για την ικανοποίησή τους, είχε ως κεντρικό αίτημα τη διεκδίκηση της ψήφου για τις γυναίκες. Ταυτόχρονα επιδίωκε μια σειρά νομοθετικών με-

1. Για την εργασία των γυναικών στο μεσοπόλεμο βλ. Ε. Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Αθήνα 1990· Α. Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα 1993· Ε. Αβδελά, «Όψεις της γυναικείας εργασίας. Οι πολύπλευρες βιοποριστικές και επαγγελματικές δραστηριότητες των γυναικών στο Μεσοπόλεμο», *Η Καθημερινή*, 2 Μαΐου 1999, Επτά Ημέρες, αφιέρωμα: «Γυναίκα και Εργασία», σ. 29-31.

ταρρυθμίσεων, οι οποίες θα εξίσωναν τη γυναίκα με τον άντρα στην εργασία, την οικογένεια, τη μόρφωση, θα αντιμετώπιζαν την πορνεία. Βασικό του χαρακτηριστικό και στοιχείο που του προσέδιδε τη νέα του ταυτότητα ήταν ο κατακερματισμός του σε χώρους με διαφορετικές ιδεολογικές αφηγήσεις. Τις κύριες τάσεις αντιπροσώπευαν: α) ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, το σωματείο που εξέφρασε το ριζοσπαστισμό της εποχής· β) το Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων, ομοσπονδιακού χαρακτήρα, το οποίο από την αρχική ισόρροπη αντιμετώπιση των αντιθετικών απόψεων των σωματείων-μελών του, σταδιακά αναδιπλώθηκε σε συντηρητικές θέσεις για τα βασικά ζητήματα της εργασίας και της ψήφου, αποξενώνοντας τα πιο δυναμικά στελέχη του και προκαλώντας τη σύγκρουση με τις ριζοσπάστριες· γ) το Λύκειο των Ελληνίδων, ο συντηρητικότερος χώρος, ουσιαστικά χωρίς συνεργασία με τις άλλες γυναικείες οργανώσεις. Ταυτόχρονα, χωρίς να εντάσσονται πραγματικά στο γυναικείο κίνημα της εποχής, οι σοσιαλίστριες και οι κομμουνίστριες έθεσαν νέα ιδεολογικά ζητήματα, όπως η σύνδεση του γυναικείου με τον κοινωνικό αγώνα και η εξάρτηση των γυναικών από πολιτικά κόμματα που επαγγέλλονταν την κοινωνική αλλαγή. Ειδικά ο Σοσιαλιστικός Όμιλος Γυναικών συνεργάστηκε, αλλά και συγκρούστηκε, με τα γυναικεία σωματεία της εποχής, ενώ βασικός του αντίπαλος υπήρξε ο «αστικός» φεμινισμός.²

Η γυναικεία μισθωτή εργασία βρέθηκε στο επίκεντρο του φεμινιστικού λόγου. Ήταν η καινούργια συνθήκη της ζωής των Ελληνίδων, το στοιχείο που διαφοροποιούσε την κοινωνική τους κατάσταση σε σχέση με το παρελθόν. Η μισθωτή εργασία αποτέλεσε το δεύτερο μεγάλο ζήτημα γύρω από το οποίο στρέφονταν οι διεκδικήσεις του κινήματος, μετά την ψήφο. Ένα ζήτημα αμεσότατα συνδεδεμένο με αυτό της πολιτικής συμμετοχής των γυναικών, καθώς η εργασία, με την έξοδο από το σπίτι που επιβάλλει, την οικονομική ανεξαρτησία που επιφέρει, αλλά και τον διπλασιασμό της εκμετάλλευσης η οποία βάρυνε τις γυναίκες (ως γυναίκες και ως εργαζόμενες), θεωρήθηκε ότι αποτελούσε την προϋπόθεση της κοινωνικής και πολιτικής τους χειραφέτησης, καθώς και της συγκρότησης ενός νέου ήθους, ότι δηλαδή αποτέλεσε την πεμπουσία των φεμινιστικών διεκδικήσεων της εποχής.

Οι απόψεις όμως για τη γυναικεία εργασία αποτέλεσαν πεδίο έντονης αντιπαράθεσης ανάμεσα στις φεμινιστικές οργανώσεις. Η διαφωνία των ριζοσπαστριών φεμινιστριών του Συνδέσμου με τους άλλους χώρους, και μάλιστα τις σοσιαλίστριες, εστιαζόταν κυρίως στην απόρριψη ή την υποστήριξη μιας προστατευτικής νομοθεσίας για την εργασία των γυναικών. Το κεντρικό επιχείρημα των ριζοσπαστριών συνίστατο στο ότι η προστατευτική νομοθεσία υπο-

2. Γενικά για το ελληνικό φεμινιστικό κίνημα του μεσοπολέμου βλ. Ε. Αβδελά - Α. Ψαρρά, *Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μια ανθολογία*, Αθήνα 1985.

νομείει το στόχο της πραγματικής ισότητας, καθώς κάθε ιδιαίτερη εργασιακή μεταχείριση η οποία στηρίζεται στο φύλο, ακόμα και προνομιακή, θα στρεφόταν εντέλει εναντίον των γυναικών, δυσχεραίνοντας τη θέση τους στην αγορά εργασίας. Από την άλλη, οι σοσιαλίστριες υποστήριζαν την ύπαρξη προστατευτικών νόμων, θεωρώντας τους απαραίτητη άμυνα απέναντι στην οικονομική εκμετάλλευση των εργαζόμενων γυναικών και εκτιμώντας γενικότερα, όπως και στο ζήτημα της διεκδίκησης της ψήφου, ότι η αναβάθμιση της θέσης των γυναικών συνολικά συνδέεται με τη δράση και τις κατακτήσεις ενός κόμματος με αρχές. Την προστασία επιζητούσαν και οι γυναίκες που εκπροσωπούσαν συντηρητικές τάσεις, συνδέοντάς την με επιχειρήματα που αφορούσαν στη «φύση» των γυναικών, τους κινδύνους για την ηθική τους, τη διευκόλυνση του κύριου ρόλου τους, της μητέρας και της νοικοκυράς.³

Ταυτόχρονα, με το ριζοσπαστικό φεμινισμό του Συνδέσμου «συνομιλούσε» όλη αυτή την περίοδο, σε συνθήκες αντιπαράθεσης, και το Κομμουνιστικό Κόμμα της Ελλάδας.⁴ Η κομμουνιστική αντιμετώπιση του γυναικείου ζητήματος, σε πολύ γενικές γραμμές, συνίστατο στην αναγωγή της γυναικείας απελευθέρωσης στη συνολική κοινωνική αλλαγή, στην αντίληψη ότι αποκλειστικός σύμμαχος των γυναικών είναι η εργατική τάξη, στην πεποίθηση για ανάγκη οργάνωσης των εργαζόμενων γυναικών στα επαγγελματικά σωματεία και την υπαγωγή των γυναικείων διεκδικήσεων στις εργατικές, στη διεκδίκηση ειδικής προστασίας για τις εργαζόμενες γυναίκες, στην απόρριψη της άποψης ότι η ψήφος θα αποτελούσε πανάκεια για τα γυναικεία ζητήματα. Βασικός στόχος του αποτέλεσε η αντιπαράθεση με τον «αποπροσανατολιστικό» «αστικό» φεμινισμό και την «πλαστή χειραφέτηση» που θεωρούσαν ότι αυτός ευαγγελιζόταν. Όλα αυτά διανθιζόμενα με αναφορές στην κατάσταση των γυναικών στη Σοβιετική Ένωση.

Στο πλαίσιο των λόγων της εποχής του μεσοπολέμου για την εργασία των γυναικών, ο λόγος της Γαλάτειας Καζαντζάκη, πεζογραφικός και αναλυτικός, αποτελεί τόσο σε επίπεδο βιωματικής προσέγγισης και κοινωνικής της αναπα-

3. Για τους αγώνες του μεσοπολεμικού φεμινιστικού κινήματος γύρω από τη γυναικεία εργασία καθώς και την αντιπαράθεση των διαφόρων χώρων του ως προς τη νομοθεσία της γυναικείας εργασίας βλ. Ε. Αβδελά - Α. Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 74-92.

4. Για την αντιπαράθεση κομμουνιστών-ριζοσπαστικού φεμινισμού στη διάρκεια του μεσοπόλεμου βλ. Α. Ψαρρά, «Μικρό Χρονικό σε τρεις πράξεις: Αστικός και σοσιαλιστικός φεμινισμός στη δεκαετία του '20», *Δίλη* 3 (1988) 38-45· Α. Ψαρρά, «Χρονικό μιας μετάβασης (1934-1948)», *Διαβάζω* 198 (1988), αφιέρωμα: «Φεμινιστικός τύπος», σ. 29-36· Α. Ψαρρά, «Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: Γυναίκες και πολιτική στο μεσοπόλεμο», στο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος - Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1988, σ. 67-82.

ράστασης όσο και σε επίπεδο προπαγανδιστικών κειμένων, μια ενδιαφέρουσα περίπτωση. Το πεζογραφικό έργο της στις δύο μεσοπολεμικές δεκαετίες μπορεί να μελετηθεί τόσο σε σχέση με το κίνημα της γυναικείας αμφισβήτησης όσο και με την «αριστερή» πεζογραφία του μεσοπολέμου. Στο πλαίσιο αυτό ο λόγος της Γ. Κ. αποτελεί ένα προνομιακό πεδίο ανάδειξης και μελέτης των συνιστωσών μιας συγκεκριμένης αντίληψης περί γυναικείας χειραφέτησης την εποχή εκείνη. Πρόκειται για ένα λόγο που είναι ενδιαφέρον να συσχετισθεί με το λόγο του φεμινιστικού κινήματος της εποχής αλλά και τις απόψεις του Κομμουνιστικού Κόμματος, ή, αντίστροφα, να ανιχνευθούν σ' αυτόν απόψεις και τάσεις τόσο του φεμινιστικού όσο και του κομμουνιστικού κινήματος. Μπορεί κανείς να διακρίνει σ' αυτόν αντιλήψεις, νοοτροπίες, αιτήματα που αφορούν στη «γυναίκα» και τη θέση της στην οικογένεια και την κοινωνία, τις σχέσεις των δύο φύλων, τον έρωτα, το γάμο, το διαζύγιο, το σεξουαλικό ήθος, την πορνεία, την έννοια της χειραφέτησης, την εργασία, τη συμμετοχή στο δημόσιο χώρο, τα χαρακτηριστικά και τις επιλογές που επιβάλλουν στις γυναίκες οι αξίες της αστικής κοινωνίας, καθώς και τα περιθώρια αντίστασης σε αυτά. Μέσα από το λόγο της Γ. Κ. μπορεί επίσης να κατανοήσει κανείς τον τρόπο με τον οποίο συνδέεται ο γυναικείος με τον κοινωνικό αγώνα, που εκφράζεται με την παρουσίαση αφενός της γυναίκας-θύματος ενός σαθρού συστήματος και αφετέρου της ιδεατής γυναίκας-κομμουνίστριας, να παρατηρήσει τη διάσπαση ή την αναπαραγωγή παλαιών και νέων έμφυλων προσδιορισμών, να αντιληφθεί τις αντιφάσεις στην έννοια της γυναικείας χειραφέτησης και απελευθέρωσης.

Ειδικά ως προς τις εικόνες των εργαζόμενων γυναικών, και πάλι το έργο της Γ. Κ. προσφέρεται για μελέτη, αφού στα διηγήματά της μπορεί κανείς να βρει το μεγαλύτερο ποσοστό εργαζόμενων ηρωίδων σε σχέση με άλλους συγχρόνους της πεζογράφους, τόσο άνδρες όσο και γυναίκες.⁵ Ταυτόχρονα, οι αναφορές της στις εργαζόμενες είναι από τις πλέον ενδιαφέρουσες, καθώς ανταποκρίνονται στις συνθήκες της εποχής και θέτουν με αρκετή τόλμη σχετικά ζητήματα.

Οι εργαζόμενες γυναίκες δεν απασχόλησαν τη Γ. Κ. μόνο λογοτεχνικά: δύο άρθρα της της ίδιας περιόδου είναι αφιερωμένα στο ίδιο θέμα. Έχουμε έτσι τη δυνατότητα να διερευνήσουμε πώς συνδέονται οι λογοτεχνικές αναπαραστάσεις με τις πολιτικές απόψεις που είχε για τις εργαζόμενες γυναίκες η Γ. Κ., δηλαδή μια διανοούμενη και λογοτέχνης στρατευμένη στην αριστερά. Τέλος, μπορούμε να συσχετίσουμε τις παραπάνω θέσεις με αντίστοιχες θέσεις φεμι-

5. Οι εργαζόμενες γυναίκες εμφανίζονται στο έργο της Γ. Κ. σε αρκετά υψηλό ποσοστό, το υψηλότερο σε σχέση με σύγχρονες ομοτέχνους της. Βλ. Ε. Λιανοπούλου, *Οι Ελληνίδες πεζογράφοι του μεσοπολέμου (1921-1944)*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 294, 309, πίν. 4.

νιστριών, σοσιαλιστριών και κομμουνιστριών του μεσοπολέμου και να τις τοποθετήσουμε στο πλαίσιο των σχετικών λόγων της εποχής της.

Κάθε παρουσίαση της Γ. Κ. ξεκινά με την ανάδειξη της ως της κατεξοχήν πεζογράφου του πρώτου μισού του 20ού αιώνα, η οποία με το έργο της —συνολικά εντασσόμενο στο είδος της κοινωνικής πεζογραφίας— εστιάζει στη θέση των γυναικών στη νεοελληνική κοινωνία.⁶ Σε σχέση με άλλες σύγχρονες πεζογράφους, στη Γ. Κ. έχει αναγνωριστεί ιδιαίτερη τόλμη στον τρόπο με τον οποίο έθεσε στο έργο της τα «γυναικεία ζητήματα», ενώ ο ρεαλισμός της, αλλά και η οργή της, αναγνωρίστηκαν ως στοιχεία που διαφοροποιούν το έργο της από εκείνο άλλων συγχρόνων της γυναικών πεζογράφων.⁷ Η εικόνα συχνά συμπληρώνεται από την παράλληλη αναφορά στην ίδια της τη ζωή, η οποία θεωρείται ασυνήθιστη και εκκεντρική σε σύγκριση με τη ζωή των συγχρόνων της γυναικών.⁸

Από την αρχή της λογοτεχνικής της παρουσίας, την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα,⁹ καθίσταται σαφής η προβληματική της: αυτό που την απασχολεί

6. Για τη ζωή και το έργο της Γ. Κ. βλ. Κ. Πορφύρης, «Γαλάτεια Καζαντζάκη», *Επιθεώρηση Τέχνης* 96 (Δεκέμβριος 1962) 761-762· Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Α', Αθήνα 1962, σ. 623-625· Αφιέρωμα: *Γαλάτεια Καζαντζάκη. Εισ Μνήμην*, Αθήνα 1964· Απ. Σαχίνης, «Γαλάτεια Καζαντζάκη», στο *Πεζογράφοι του καιρού μας*, Αθήνα 1978, σ. 165-174· Μ. Γιαλουράκης, «Η πεζογράφος Γαλάτεια Καζαντζάκη. Αφιέρωμα στα είκοσι χρόνια από το θάνατό της», *Σύγχρονοι Καιροί* 2 (1982) 62-63· Ε. Λιανοπούλου, *ό.π.*, σ. 32-35 κ.α.· Α. Καστρινάκη, «Γαλάτεια Καζαντζάκη», στο Π. Μουλλάς (επιμ.), *Η Παλαιότερη Πεζογραφία μας*, τ. Γ', Αθήνα 1997, σ. 422-446.

7. Μ. Γιαλουράκης, *ό.π.*, σ. 62. Θεματικές που αφορούν τη ζωή και τα προβλήματα των γυναικών απασχολούν τις περισσότερες γυναίκες πεζογράφους του μεσοπολέμου, ενώ παρατηρείται σχέση ανάμεσα στη φεμινιστική αμφισβήτηση, τις γυναικείες διεκδικήσεις και τα έργα των γυναικών πεζογράφων. Βλ. Ε. Λιανοπούλου, *ό.π.*, σ. 142, 143, 145.

8. Ενδεικτική η αναφορά του Κ. Πορφύρη: «Στα ταβερνάκια και στα καφεενδάκια όπου συγκεντρώνονταν οι νέοι λόγιοι της εποχής σύχναζε και αυτή: έπαιρνε μέρος στις συζητήσεις τους, συμμεριζόταν τις ανησυχίες τους, έγραφε τσουχερά επιγράμματα για να τους σατιρίξει. Ήταν βέβαια κάτι ασυνήθιστο μια νέα ξύπνια κι όμορφη γυναίκα, αντί να βρίσκεται στην κουζίνα, να ξεμεροβραδιάζεται με τους λογίους και μάλιστα να γράφει και η ίδια», Κ. Πορφύρης, *ό.π.*, σ. 761.

9. Ήδη στα «Γράμματα», σειρά επιστολών στο περιοδικό *Πινακοθήκη* το 1908-1909, με το ψευδώνυμο Lalo de Castro, με διδακτικό ύφος, στηλιτεύει τις γυναίκες της καλής κοινωνίας, καταγγέλλει τη λαθρασιμένη ανατροφή και διαπαιδαγώγηση των κοριτσιών, την υποκρισία και τη διαφθορά των κοσμικών εκδηλώσεων, περιγράφει την ιδανική σύζυγο και το είδος της ζωής που αρμόζει στη γυναίκα που θα ήθελε να βιώσει την ποιοτική ευτυχία, η οποία συνδέεται με την αφοσίωση στο σύζυγο και την ήρεμη ζωή με την οικογένεια και εκλεκτούς φίλους. «Γράμματα», *Πινακοθήκη Η'* (1908-1909) 83-84, 113-115, 145, 160-161, 181-182, 202-203, 223-224. Ακολουθεί το πρώτο εκτενές πεζό της κείμενο, το «Ridi Pagliaccio», που δημοσιεύεται στο *Νουμά* το 1909 (τχ. 340-343, 19 Απριλίου - 10 Μαΐου

κυρίως στο έργο της είναι η θέση των γυναικών στη νεοελληνική κοινωνία και η γυναικεία αφύπνιση και χειραφέτηση, σε συνδυασμό —την περίοδο πλέον του μεσοπολέμου— με την ευρύτερη κοινωνική κριτική και τον αγώνα για την κοινωνική αλλαγή.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1910 η Γ. Κ. έγραψε διηγήματα τα οποία κινούνταν στο πλαίσιο της ηθογραφίας. Ταυτόχρονα ασχολήθηκε με τη συγγραφή θεατρικών έργων, καθώς και αναγνωστικών βιβλίων για το δημοτικό σχολείο. Στις αρχές της δεκαετίας του 1920 εντάχθηκε στην αριστερά.¹⁰ Μέσα στο απαισιόδοξο κλίμα το οποίο είχε δημιουργήσει το σφυκτικό αδιέξοδο που ζούσε η χώρα, αποτέλεσμα των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών προβλημάτων μετά τη Μικρασιατική καταστροφή και την ανατροπή των παλαιών ισορροπιών, συμμετέχει με το έργο της στην κοινωνική κριτική, που φέρνει άλλωστε την πλειοψηφία των διανοουμένων και λογοτεχνών κοντά στις σοσιαλιστικές ιδέες,¹¹ συμμεριζόμενη και αυτή την κυρίαρχη στους κύκλους της αριστερής διανόησης αντίληψη ότι «η λογοτεχνία μπορεί και πρέπει να συντελεί στον αγώνα για το “ξέφτισμα των αστικών αξιών”».¹² Την επόμενη δεκαετία έκανε την πιο συνεπή προσπάθεια να στρατεύσει την τέχνη της στην κατεύθυνση του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Ακολούθησε, ή έστω προσπάθησε να ακολουθήσει, το πέρασμα «από το γκρέμισμα των αστικών αξιών» στον «ήρωα της ταξικής πάλης».¹³ Η προσπάθεια αυτή εκπροσωπείται κυρίως από το έργο της *Γυναίκες*. Η ιδεολογική τοποθέτησή της στην αριστερά και η περιπέτεια της συμμετοχής της στις προσπάθειες της αριστερής διανόησης να προβάλλει ένα λόγο περί τέχνης,¹⁴ καθώς και η συνεργασία της με τα αριστερά περιοδικά της εποχής —αρχισυντάκτρια των *Πρωτοπόρων* το 1931—, την οδήγησαν στην ταλάντευση ανάμεσα στη συμμόρφωση προς τις απαιτήσεις της αριστερής διανόησης για έργα με «θέση» και στην άρνηση την οποία της υπαγόρευε η προσωπική και καλλιτεχνική της συγκρότηση. Κατέληξε σε μια απόλυτη θεωρητική υποστήριξη του σοσιαλιστικού ρεαλισμού,¹⁵ την οποία όμως ποτέ δεν ακολούθησε στο έργο της.

1909). Σε αυτό πραγματεύεται τον ερωτικό δεσμό και το ρόλο των δύο εραστών μέσα σ' αυτόν.

10. Βλ. Α. Καστρινάκη, «Γαλάτεια Καζαντζάκη», ό.π., σ. 424.

11. Χρ. Ντουσιά, *Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1996, σ. 90 κ.α.

12. Στο ίδιο, σ. 45.

13. Στο ίδιο, σ. 162-167.

14. Για τη συμμετοχή της Γ. Κ. στα αριστερά περιοδικά του μεσοπολέμου βλ. στο ίδιο, σ. 149, 216-217 κ.α.

15. «Η λογοτεχνική παραγωγή και η κοινωνική μας εξέλιξη. Η γνώμη της λογοτέχνιδος Γαλάτειας Καζαντζάκη», *Νέοι Πρωτοπόροι* 5 (Μάιος 1936) 186. Αναφορά στο Α. Καστρινάκη, «Γαλάτεια Καζαντζάκη», ό.π., σ. 436.

Σταθερό υπήρξε το ενδιαφέρον της για ζητήματα που αφορούσαν τις γυναίκες, όπως οι σχέσεις των δύο φύλων, η ερωτική απελευθέρωση και το σεξουαλικό ήθος, η εργασία των γυναικών. Πολλά από τα διηγήματα της περιόδου παρουσιάστηκαν το 1929 στη συλλογή με τον τίτλο *11 π.μ. - 1 μ.μ.* Το 1931 ανέβηκε στο Εθνικό Θέατρο το έργο της *Ενώ το πλοίο ταξιδεύει*. Ακολούθησε το έργο *Γυναίκες* (1933), στο οποίο παρουσιάζει επτά αδελφές που αλληλογραφούν μεταξύ τους. Η καθεμιά αντιπροσωπεύει έναν, κατά τη συγγραφέα, αντιπροσωπευτικό τύπο γυναίκας της τότε ελληνικής κοινωνίας. Μέσα από τα διαφορετικά παραδείγματα των επτά αδελφών αναδύονται γυναικείες ταυτότητες που νομιμοποιούνται ή απορρίπτονται. Πρόθεση της Γ. Κ. ήταν να παρουσιάσει αφενός («γυναίκες») όπως τις δημιουργεί το υπάρχον κοινωνικό σύστημα και αφετέρου («γυναίκες») όπως θα όφειλαν να είναι, τόσο στο παρόν όσο και στο μέλλον που εκείνη οραματιζόταν. Το έργο αυτό αποτελεί ταυτόχρονα την πιο συνεπή προσπάθεια της Γ. Κ. να ευθυγραμμιστεί με τις τότε τρέχουσες επιταγές της αριστερής διάνοησης και να παρουσιάσει έργο με «θέση» και επαναστάτη ήρωα. Στη λίγο μεταγενέστερη συλλογή διηγημάτων *Άνδρες* (1935) παρουσιάζει και πάλι ερωτικές ιστορίες ή ιστορίες γυναικών. Οι άνδρες και η συμπεριφορά τους μοιάζουν να είναι η αφορμή, η αρχική δράση, απέναντι στην οποία οι γυναίκες τοποθετούνται. Οι εικόνες δηλαδή των ανδρών λειτουργούν ως «αρνητικά» των εικόνων των γυναικών, συγκροτώντας δύο διαφορετικά παραδείγματα ανθρώπινης συμπεριφοράς, διαμορφωμένα σε σχέση με το φύλο. Η συγγραφέας μοιάζει να στοχεύει να «ξεσκεπάσει», θα λέγαμε, την «ανδρική» συμπεριφορά. Οι άνδρες της αποδεικνύονται κατώτεροι των γυναικών, άπιστοι, άστατοι, εκμεταλλευτές, εγωκεντρικοί, αναξιόπιστοι, ούτε κατ' ελάχιστον απαλλαγμένοι από φαλλοκρατικές αντιλήψεις, ακόμα κι όταν θεωρητικά τις καταδικάζουν. Οι γυναίκες της είναι θύματα των ανδρών, αλλά κερδίζουν με τη στάση τους το στοίχημα της αξιοπρέπειας.

Με την επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά, η Γ. Κ. εγκατέλειψε αναγκαστικά κάθε προσπάθεια σοσιαλιστικού ρεαλισμού και στράφηκε σε μια πεζογραφία που χαρακτηρίζεται από «ένα γενικό και μη διδακτικό ανθρωπισμό».¹⁶ Η Κατοχή και η Αντίσταση λειτούργησαν ανανεωτικά για το έργο της, με καρπό κείμενα μιας αγωνιστικής λογοτεχνίας με γυναίκες ηρωίδες και πάλι, ηρωίδες όμως που δεν συντρίβονται πλέον από την προσωπική («γυναικεία») τους μοίρα, αλλά αφυπνίζονται για να επιδείξουν μια αγωνιστική συμπεριφορά. Πολλά από τα διηγήματα αυτής της περιόδου συμπεριλαμβάνονται στη συλλογή *Κρίσιμες Στιγμές* (1952). Το έργο της Γ. Κ. έκλεισε το αυτοβιογραφικό μυθιστόρημα *Άνθρωποι και Υπεράνθρωποι*.

Ένα έργο, λοιπόν, το οποίο αναγνωρίστηκε πράγματι ως μία σπουδή στις

16. Α. Καστριάνη, «Γαλάτεια Καζαντζάκη», ό.π., σ. 436-441.

γυναίκες, ένα έργο «γεμάτο γυναίκες». Σύμφωνα με τη διατύπωση της Σοφίας Μαυροειδή-Παπαδάκη, υπεύθυνης για το αφιέρωμα του περιοδικού *Ελληνίς* στα εικοσιπέντε χρόνια της λογοτεχνικής παρουσίας της Γ. Κ.: «γυναίκες θαυμάσια ψυχολογημένες, βουβά ηρωικές, απλοϊκά μεγάλες, αφοσιωμένες, αδύνατες στην πάλη τους με τους άντρες, θύματα της καρδιάς τους και της κοινωνίας, μα και επιπόλαιες ιέριες της λιγόστιγμης ηδονής, άσκεφτες όμορφες κούκλες, πάντα συμπαθητικές και προπαντός πάντα στα κατάβαθα ψυχολογημένες και δικαιωμένες... Οι άνδρες στο έργο της Γαλάτειας Καζαντζάκη είναι πάντα κατώτεροι ή μάλλον όχι. Δεν υπάρχουν ανώτεροι και κατώτεροι μέσ' στους ήρωές της, υπάρχουν μόνο αδύνατοι και δυνατοί. Κι οι δυνατοί είναι πάντα οι άνδρες, γι' αυτό και πιότερο εγωιστές, πιότερο συγκεντρωμένοι στον εαυτό τους, πιο απολυτρωμένοι κι επομένως πιο σκληροί και βάνασοι, μα ποτέ δεν είναι τα κύρια πρόσωπα και για αυτό μένουν απλές σκιαγραφίες, ατελή σκίτσα. Εξετάζονται μόνο στις σχέσεις πούχουν με τις πρωταγωνίστριες, πάντα γυναίκες».¹⁷

Χαρακτηριστική πράγματι στο έργο της Γ. Κ. είναι η αντιπαράθεση του «άντρα» στη «γυναίκα», η διχοτόμηση του κόσμου σε άνδρες-κυρίαρχους και γυναίκες-καταπιεσμένες και η μεταξύ τους πάλη. Με τη σειρά τους οι γυναίκες διακρίνονται σε εκείνες που υποφέρουν από τον εγλωβισμό τους στους ασφυκτικούς κοινωνικούς κανόνες, σε εκείνες που βιώνουν βασανιστικά τη μοναξιά την οποία τους προκαλεί η έλλειψη επικοινωνίας και ο περιορισμός τους σε ένα μέρος μόνο των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, και σε εκείνες που «αποδέχονται» το ρόλο τους, εσωτερικεύουν την εξάρτηση και μαθαίνουν την τέχνη της υποταγής, αποκομίζοντας ό,τι μπορούν. Στην αρχή του έργου της η Γ. Κ. είχε εστιάσει κυρίως στις δεύτερες, οργισμένη και γεμάτη απaresκεια γι' αυτές, θεωρώντας τις προσωπικά υπεύθυνες και ανεπαρκείς για την επίτευξη της χειραφέτησής τους. Αργότερα, αριστερή πλέον, διατήρησε τη διάκριση που αναφέραμε, ενδιαφερόμενη όμως τώρα να αποκαλύψει τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που είτε βασανίζουν τις γυναίκες είτε τις μετατρέπουν σε «παράσιτα». Γίνεται συμπονετική προς τις πρώτες, ενώ παραμένει αμείλικτη προς τις δεύτερες. Πληθαίνουν όμως πια στο έργο της οι ηρωίδες που αμφισβητούν, έστω κι αν δεν φθάνουν στην «εξέγερση», ενώ εμφανίζονται και εκείνες που, σε κάποιον βαθμό, κάνουν πράξη την αποδέσμευσή τους, όχι εξασφαλίζοντας την ευτυχία, αλλά περιφρουρώντας τον αυτοσεβασμό και την αξιοπρέπειά τους.¹⁸

17. Σ. Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Γαλάτεια Καζαντζάκη», *Ελληνίς* IB', τχ. 5 (Μάιος 1932) 110.

18. Όπως παρατηρεί η Α. Καστρινάκη, «από την έμμομη καταγγελία των γυναικείων συμπεριφορών έχουμε περάσει στην κατάδειξη των φαύλων συμπεριφορών του αντρικού φύλου», Α. Καστρινάκη, «“Με κομμένα τα μαλλιά”»: Η Γαλάτεια Καζαντζάκη και η γυναικεία χειραφέτηση», *Θέματα Λογοτεχνίας* (Ιούλιος-Οκτώβριος 1998) 137.

Ο έρωτας και η σχέση με τους άνδρες είναι ο βασικός άξονας πάνω στον οποίο κατασκευάζονται οι εικόνες των γυναικών της Γ. Κ. Οι γυναίκες της, αν μη τι άλλο, παρουσιάζονται ως ολοκληρωμένες υπάρξεις, με «φυσιολογική» σεξουαλικότητα, ερωτικές σχέσεις, επιθυμίες, ενώ αρκετές από τις ηρωίδες της συζούν με έναν άνδρα χωρίς γάμο.¹⁹ Και εδώ, όπως σε όλες τις γυναίκες συγγραφείς της εποχής,²⁰ οι ερωτικές σχέσεις παρουσιάζονται προβληματικές και αδιέξοδες, ενώ η αντρική συμπεριφορά είναι πάντα εγωκεντρική ή και βάνανυση. Ας σημειωθεί μάλιστα ότι οι εικόνες των ανδρών στο έργο της Γ. Κ. θεωρήθηκαν φανατική επίθεση εναντίον του ανδρικού φύλου. Χαρακτηριστική η κριτική του Α. Τραυλαντώνη: «Θα εδικαιούμην τέλος, εξ ονόματος των ομοφύλων μου, να διαμαρτυρηθώ δια την υπερβολικήν κακομεταχείρισιν των ανδρών και να βεβαιώσω την συγγραφέα ότι και εις την αντρικήν ψυχήν γεννώνται ενίοτε αισθήματα γενναία, λεπτά και σταθερά, αλλά τούτο θα ήτο υπέρβασις εις την ιδική της αντίληψιν της ζωής και θα εδικαιούτο να μου απαντήσει "αυτά βλέπω αυτά γράφω" αφήνω λοιπόν εις τους άντρας συναδέλφους της την ανταπόδοσιν και αρκούμαι εις μίαν και μόνην εκδίκησιν, να χαρακτηρίσω την Γαλάτειαν Καζαντζάκη ως γυναίκα με "ανδρικό μυαλό"».²¹

Ως προς την ερωτική ελευθερία που επιφυλάσσει στις ηρωίδες της, δια-

19. Στο έργο της Γ. Κ. οι γυναίκες είναι οριστικά απαλλαγμένες από τους διχασμούς της σάρκας και της ψυχής, της πόρνης και της αγίας, που χαρακτηρίζουν το έργο των αντρών πεζογράφων όλης αυτής της εποχής. Για το διαχωρισμό των γυναικών, ως ερωτικών συντρόφων, σε αυτές που εμπνέουν το σεβασμό και την αγάπη και σε αυτές που είναι κατάλληλες για την ικανοποίηση των «φυσικών αναγκών», και για την απόλυτη αποσιώπηση των γυναικείων ερωτικών επιθυμιών στα έργα των αντρών συγγραφέων και της μεσοπολεμικής γενιάς και της παλαιότερης βλ. Μαρία Σακαλάκη, *Κοινωνικές ιεραρχίες και συστήματα αξιών. Ιδεολογικές δομές στο νεοελληνικό μυθιστόρημα 1900-1980*, Αθήνα 1984, σ. 152-166. Η ίδια η Γαλάτεια, στην πρώτη ακόμα συγγραφική της φάση, ορίζει ως σκοπό της γυναικείας συγγραφής αυτό που, κατά τη γνώμη της, νομιμοποιεί το ίδιο το συγγραφικό διάβημα από πλευράς γυναικών, την ανάδειξη της γυναικείας ψυχής σε «όλη της την ανυπέμβλητην ομορφιά και την φρικτήν ασχημίαν», την ανατροπή της κυρίαρχης αναπαράστασής τους ως εξαυλωμένων υπάρξεων, την παρουσίαση «αυθεντικών» γυναικών και όχι πλασμάτων της κοινωνικής δεοντολογίας και της αντρικής προσδοκίας, αντίθετα από ό,τι έκαναν οι προγενέστερες συγγραφείς. Βλ. Πετρούλα Ψειλορείτη, «Νέα Σκηνή: Αφορμή από το δράμα "Το Ξερρίζωμα" της κυρίας Ειρήνης Δημητρακοπούλου», *Παναθήρεια Γ'* (15-30 Σεπτεμβρίου 1910) 310-311.

20. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι γυναίκες συγγραφείς περιγράφουν τις σχέσεις με τους άντρες ως τεταμένες και προβληματικές, ενώ είναι και «οι μόνες που ξεσεκπάζουν την υποκρισία που κυοφορεί η αστική ηθικολογία και διαισθάνονται την παθογένεια που περικλείει ο διαχωρισμός ψυχής και σώματος», Μ. Σακαλάκη, *ό.π.*, σ. 167.

21. Α. Τραυλαντώνης, «Κριτική για το 11 π.μ. - 1 μ.μ.», *Πειθαρχία*, τχ. 20 (2 Μαρτίου 1930) 21. Επίμονη αντιπαράθεση ανδρών-θυτών και γυναικών-θυμάτων αναγνώρισε συχνά η κριτική της εποχής στα έργα της Γαλάτειας Καζαντζάκη, όπως και της Κλεαρέτης Δίπλα-Μαλάμου. Βλ. Ε. Λιανοπούλου, *ό.π.*, σ. 269-270.

κρίνεται μία σαφής επιφύλαξη σχετικά με το πού σταματά η απελευθέρωση και πού αρχίζει η ηθική κατάπτωση.²² Ακόμη, η απουσία του έρωτα από την εικόνα της ιδανικής γυναίκας της, της κομμουνίστριας δασκάλας Νίνας (*Γυναίκες*), θα πρέπει ίσως να συσχετιστεί και με την αναπαράσταση της κομμουνίστριας. Η ανατροπή των τρεχουσών αντιλήψεων για τη θηλυκότητα, η κατάργηση της κοκεταρίας, η απομάκρυνση από καθετί που θύμιζε τις «ελευθεριάζουσες» γυναίκες που η Γ. Κ. περιγράφει στα άρθρα της, η απάλειψη της ερωτικής διάστασης ως στοιχείου που κάνει τις γυναίκες ευάλωτες, θεωρείται ότι μπορεί να φέρει πιο αξιόπιστα τη γυναίκα στον αντρικό κόσμο και ιδιαίτερα στην ενεργητική συμμετοχή της στον κόσμο των υψηλών ιδανικών και της πολιτικής.

Ως προς την «επαναστατικότητα» του έργου της Γ. Κ., παρ' όλη τη σαφή πρόθεσή της να δώσει ένα έργο-παράδειγμα επαναστατικής πεζογραφίας, η αριστερή κριτική της εποχής το αντιμετώπισε συχνά με επιφύλαξη. Του αναγνωρίστηκε η πρόθεση, αλλά αμφισβητήθηκε η αποτελεσματικότητα και η παιδευτική του εμβέλεια, ανάλογα βέβαια και με τον φορέα της κριτικής, τη χρονική στιγμή και τα εκάστοτε προτάγματα της αριστερής διανόησης για την τέχνη. Η πρώτη συλλογή (*11 π.μ.- 1 μ.μ.*) συνάδει περισσότερο με το πεσιμιστικό πνεύμα της δεκαετίας του 1920, και αποτελεί μάλλον το πιο αυθεντικό πλαίσιο της προσωπικής και καλλιτεχνικής συγκρότησης της Γ. Κ. Αποκαλύπτει με ρεαλισμό τη σαθρότητα του συστήματος, χωρίς να προχωρεί σε επαναστατικά παραδείγματα.²³ Η αριστερή κριτική χαιρέτισε τη συλλογή με ικανοποίηση για τα κοινωνικά της μηνύματα, της χρέωσε όμως έλλειψη επαναστατικού παραδείγματος, εστιάζοντας ειδικά στο πρώτο, ομώνυμο, διήγημα.²⁴ Το θεατρικό της έργο *Ενώ το πλοίο ταξιδεύει* επικρίθηκε από την αριστερή κριτική, ενώ η ίδια η συγγραφέας είχε παραδεχτεί, απαντώντας σε άλλη κριτική που

22. Η Α. Καστρινάκη διαπιστώνει την αντίφαση ανάμεσα στην προοδευτική και απελευθερωμένη Γ. Κ. και την ηθικολόγο συγγραφέα Γ. Κ., την «ταλάντευση ανάμεσα στην άρνηση και την κατάφαση της ερωτικής ελευθερίας». Ενδεικτικό στοιχείο θεωρεί την αποχή από τον έρωτα της ηρωίδας που πρεσβεύει την απελευθέρωση (Νίνα στις *Γυναίκες*) και την προβληματική συγκρότηση της προσωπικότητας, αλλά και την τύχη της ηρωίδας η οποία κάνει πράξη την απελευθέρωση (Πόπη στην «Αβυσσος»), Α. Καστρινάκη, «Με κομμένα τα μαλλιά», *ό.π.*, σ. 139-141. Παρόμοιες επιφυλάξεις μπορεί κανείς να παρατηρήσει για το σύνολο των σύγχρονων γυναικών πεζογράφων, βλ. Ε. Λιανοπούλου, *ό.π.*, σ. 331.

23. Την απαισιοδοξία ως το χαρακτηριστικό που απομακρύνει το έργο της Γ. Κ. από επαναστατικούς στόχους παρατηρεί για τη συλλογή *11 π.μ.- 1 μ.μ.* η Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη (*ό.π.*, σ. 111). Και άλλοι κριτικοί, που δεν ανήκουν στην αριστερά, όπως ο Α. Τραυλαντώνης, διακρίνουν τον «αδιάπτωτο πεσιμισμό» ως «το ψυχολογικόν χαρακτηριστικόν» του έργου της (Α. Τραυλαντώνης, *ό.π.*, σ. 20).

24. Βλ. Σ. Ν., «Κριτική για το 11 π.μ.- 1 μ.μ.», *Πρωτοπόροι*, τχ. 1 (Φεβρουάριος 1930) 30.

της χρέωνε «επαναστατισμό», ότι το έργο της εκφράζει τη ματαιότητα και τον παραλογισμό της ανθρώπινης ζωής.²⁵ Ούτε το έργο *Γυναίκες*, το πλέον στρατευμένο έργο της, ικανοποίησε την αριστερή κριτική, η οποία το στηλίτευσε για ιδεολογική ανεπάρκεια.²⁶

Το θέμα της γυναικείας εργασίας στο πεζογραφικό έργο της Γ. Κ. εντάσσεται στην πρόθεσή της να καταγγείλει τη σαθρότητα του αστικού συστήματος, το οποίο επιβάλλει στις γυναίκες πρόσθετες μορφές εκμετάλλευσης, και στη γενικότερη ακόμα πρόθεσή της να πραγματευτεί ζητήματα που αφορούν στην κατάσταση των συγχρόνων της Ελληνίδων.

Οι ηρωίδες της Γ. Κ. που εργάζονται ανήκουν στη μικροαστική τάξη και η εργασία τους, κατά κύριο λόγο υπαλληλία, δεν είναι ευχάριστη και δημιουργική, αλλά αποτελεί αναγκαστική λύση απέναντι στην οικογενειακή ένδεια.²⁷ Η συγγραφέας ενδιαφέρεται να καταδείξει τη δυσκολία πρόσβασης των γυναικών στην αγορά εργασίας, την αδυναμία εύρεσης αξιόλογων θέσεων, τις συνθήκες εργασίας, τους χαμηλούς μισθούς, τη σεξουαλική εκμετάλλευση και παρενόχλησή τους στους χώρους εργασίας. Η υπαλληλία, το κατεξοχήν επάγγελμα των ηρωίδων της Γ. Κ., καθίσταται προβληματική, καθώς οι γυναίκες που το ασκούν βρίσκονται, θα λέγαμε, σε σύγχυση. Η προέλευσή τους από «καλές» «ξεπεσμένες» οικογένειες, σε συνδυασμό με το καινοφανές της εργασίας, τις εμποδίζει να συνειδητοποιηθούν, με αποτέλεσμα να φανερώνονται ανεργμιστιστές και ανίκανες να αντιδράσουν δυναμικά στον καινούργιο τους ρόλο.²⁸ Η ιδανική γυναίκα της συγγραφέως ασκεί το παραδοσιακό επάγγελμα της δασκάλας, ενώ το πρωτοποριακό για την εποχή επάγγελμα της γιατρού ασκεί μία άλλη χειραφετημένη ηρωίδα. Τέλος, οι ελάχιστες, συμπτωματικές αναφορές στην

25. Γ. Καζαντζάκη, «Ενώ το πλοίο ταξιδεύει. Μερικές εξηγήσεις για το έργο», εφ. *Πρωία*, 7 Νοεμβρίου 1932, σ. 2. Αναφορά στο Α. Καστρινάκη, «Γαλάτεια Καζαντζάκη», ό.π., σ. 434.

26. Βλ. την κριτική της Αλεξάνδρας Αλαφούζου και του Αιμίλιου Χουρμούζιου: Αλεξ. Αλαφούζου, «Γαλάτεια Καζαντζάκη, Γυναίκες», *Νέοι Πρωτοπόροι*, φ. 12 (Δεκέμβριος 1933) 395-396 και Αιμ. Χουρμούζιος, «Γαλάτεια Καζαντζάκη, Γυναίκες», *Νέα Επιθεώρηση* (Οκτώβριος 1933) 123-124.

27. Η παρουσίαση της γυναικείας εργασίας ως αξιοπρεπούς λύσης για την ένδεια, που γίνεται αντιληπτή από τις ίδιες τις γυναίκες ως προσωρινή, καταπιεστική, χωρίς αξιώσεις δημιουργικότητας και φιλοδοξίες είναι κυρίαρχη στο ελληνικό μυθιστόρημα. Βλ. σχετικά Μ. Σακαλάκη, ό.π., σ. 99, 114 κ.α.

28. Η δυσπιστία και η αρνητική διάθεση απέναντι στις υπαλλήλους είναι γενικευμένη την εποχή αυτή. Χαρακτηριστικά αναφερόμαστε στην άποψη της σοσιαλίστριας Α. Γαϊτάνου-Γιαννίου, που κατατάσσει τη δουλειά γραφείου στα «εύκολα» επαγγέλματα, στα οποία κατευθύνονται οι νέες γυναίκες χωρίς προγραμματισμό και απροετοίμαστες, και τα οποία τις κάνουν «νευρικές ή τις αποκουταίνουν». Αναφορά στο Ε. Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού*, ό.π., σ. 159-160.

εργάτρια χαρακτηρίζονται από σεβασμό. Και στα άρθρα της Γ. Κ.²⁹ τα πυρά δέχεται κυρίως η υπάλληλος, περισσότερο ή λιγότερο μορφωμένη, χωρίς να ξεφεύγουν όμως και οι άλλες κατηγορίες, οι ελεύθερες επαγγελματίες και οι εργάτριες, καθώς η βασική διάκριση είναι ανάμεσα σε «φωτισμένες-χειραφετημένες» και «αδιαφώτιστες-αχειραφέτητες».

Ενώ γενικά η εργασία μέσα στο έργο της Γ. Κ. αποτελεί πηγή προβλημάτων για τις ηρωίδες και όχι ευχάριστη κατάσταση ή αποτέλεσμα επιλογής, προβάλλονται και οι θετικές πτυχές της, όπως ότι αποτελεί μέσον κατοχύρωσης της ισοτιμίας και της αυτονομίας τους στη σχέση τους με τους άντρες, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις προσφέρεται ως όχημα για δημιουργική απασχόληση και φιλοδοξία, καθώς και ως προϋπόθεση και μέσον κοινωνικής δράσης. Το όραμα της σταδιοδρομίας πάντως συνδέεται μόνο με το επάγγελμα της γιατρού, το πλέον «ανδρικό» δηλαδή από τα επαγγέλματα των αφηγημάτων.

Κυρίως όμως η θετική αξιοδότηση της εργασίας των γυναικών γίνεται έμμεσα, καθώς οι αρνητικοί παραδειγματικοί τύποι γυναικών δομούνται σε σχέση με την αεργία τους και την εξάρτησή τους, μέσα από το ρόλο της συζύγου ή της ερωμένης, από τους άντρες. Είναι τα γνωστά «παράσιτα», ή, κατά την έκφραση της Νίνας στις *Γυναίκες*, «τα φρικαλέα ζώδια τα κολλημένα στ' αντρικαία μόρια».³⁰ Η συγγραφέας γενικά αναδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο η αεργία των γυναικών αποκλείει γι' αυτές κάθε πιθανότητα να χειραφετηθούν, να αλλάξουν κοινωνικό ρόλο, να συμμετάσχουν στη δημόσια ζωή και τον πολιτικό στίβο.

Η πρόταση της Γ. Κ. είναι η γυναίκα-επαναστατικό υποκείμενο, που στρατεύεται στον αγώνα για την αλλαγή του κοινωνικού συστήματος. Η κομμουνιστική στράτευση, η οποία στοχεύει στον αγώνα για όλο τον κόσμο και όχι μόνο για τις γυναίκες, διασώζει και τις γυναίκες, συνδέοντας το πρόβλημα των γυναικών με το γενικότερο των καταπιεσμένων. Σε αυτό ευθυγραμμίζεται με τις αντιλήψεις των σοσιαλιστριών και των κομμουνιστριών του μεσοπολέμου, που θεώρησαν ότι η αλλαγή της κοινωνικής θέσης της γυναίκας θα συντελεστεί με τη γενικότερη κοινωνική μεταρρύθμιση.³¹ Επίσης η αριστερή πολιτική ταυτότητα των γυναικών θεωρείται το στοιχείο που εξ ορισμού τους προσδίδει νέο ήθος, τις απομακρύνει από τους παραδοσιακούς ρόλους και νοοτροπίες και τις τοποθετεί ισότιμα πλάι στους άνδρες.

Στο διήγημα «11 π.μ.- 1 μ.μ.», από την ομώνυμη συλλογή, η Νίνα είναι

29. Τα άρθρα της Γ. Κ. στα οποία αναφερόμαστε είναι «Η εργαζόμενη Ελληνίδα στη σημερινή κοινωνία», *Αναγέννηση*, έτος Β', φύλ. 6 (Φεβράριος 1928) 276-279 και «Η σημερινή Ελληνίδα και η χειραφέτησή της», *Πολιτικά Φύλλα*, τχ. 4 (Απρίλιος 1931) 12.

30. Γ. Καζαντζάκη, *Γυναίκες*, Αθήνα, Γκοβόστης, [1933], σ. 37.

31. Βλ. σχετικά Ε. Αβδελά - Α. Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 48-53 κ.α.

μια νεαρή κοπέλα από ξεπεσμένη «καλή» οικογένεια, η οποία, αναγκασμένη να εργαστεί, προσπαθεί να βρει μια θέση σε Υπουργείο. Το διήγημα αποκαλύπτει τη μικροπολιτική, το πελατειακό σύστημα, τις δοσοληψίες στο δημόσιο, τις εξευτελιστικές διαδικασίες πρόσληψης. Παρουσιάζει τη Νίνα να αντιμετωπίζει το ενδεχόμενο να παραχωρήσει τα σεξουαλικά ανταλλάγματα που θα ζητήσει ο διευθυντής του Υπουργείου για να πραγματοποιηθεί ο διορισμός της: «Βέβαια θα της ζητούσε ανταλλάγματα. Γι' αυτό δε χωρούσε αμφιβολία... Οι περισσότερες φιλενάδες της που βρίσκονταν σε θέση έτσι διορίστηκαν... Δε γινόταν διαφορετικά...».³² Τελικά υποκύπτει στις προτάσεις του διευθυντή: «Είχε αισθανθεί ξάφνου πως η άρνησή της θάταν ανούσια κι αταίριαστη ευθιξία που δεν είχε τον τόπο της... και πως αξιοπρεπέστερο και σοβαρότερο ήταν να δεχτεί τα πράγματα όπως ήρθαν...».³³

Η αριστερή κριτική υποδέχτηκε το διήγημα θετικά για την καταγγελία που εμπεριέχει, παρατηρώντας όμως την έλλειψη της επαναστατικής πράξης.³⁴ Η ίδια η συγγραφέας απάντησε δημοσιεύοντας στους *Πρωτοπόρους* την «Αυτοκριτική μας»: «Αν στα περισσότερα διηγήματά μου οι περισσότεροι τύποι είναι οι ξεπεσμένοι ηθικά, αντί να είναι επαναστάτες, αυτό συμβαίνει επειδή από τέτοιους πλεονάζει η ζωή γύρω μου».³⁵

Το ζήτημα της σεξουαλικής εκμετάλλευσης των εργαζομένων γυναικών απασχόλησε τη Γ. Κ. και στο άρθρο της «Η σημερινή Ελληνίδα και η χειραφέτηση». Τεκμηριώνοντας τη διαφθορά του κοινωνικού συστήματος, υπαίτιου τόσο για την κατάσταση των Ελληνίδων όσο και για την αδιαφορία τους για την κοινωνική και πολιτική τους χειραφέτηση, αναφέρει: «Δεν μπορούσε να ήταν καλύτερη [η Ελληνίδα] μια και βγαίνει από το παρόν κοινωνικό καθεστώς, που τη γυναίκα τη θεωρεί μόνο σκεύος ηδονής και αφού το κορίτσι που θέλει να εργαστεί και να πάρει μια τιποτένια θεσούλα να την αποχτά υποχωρώντας στις ανήθικες προτάσεις όλων εκείνων από τους οποίους εξαρτά το διορισμό της. Ούτε και θα υπάρχη φοβούμαι παράδειγμα νέας γυναίκας που βρήκε θέση κάπου χωρίς ανταλλάγματα».³⁶ Η ίδια στην «Αυτοκριτική μας» απαντά σε σχόλιο του Φώτου Πολίτη που αμφισβητεί την ύπαρξη του σκιαγραφούμε-

32. Γ. Καζαντζάκη, «11 π.μ.- 1 μ.μ.», στο *11 π.μ.- 1 μ.μ.*, Αθήνα, Στοχαστής, χ.χ., σ. 20-21.

33. Στο ίδιο, σ. 22.

34. Σ. Ν. «Κριτική για το 11 π.μ.- 1 μ.μ.», ό.π., σ. 30. Παρόμοια κριτική θα ασκήσει και ο Κώστας Παρορίτης, σαρκάζοντας την «αντικειμενική» τέχνη, μια τέχνη που δεν ολοκληρώνεται με το απαραίτητο συμπέρασμα, δηλαδή μια τέχνη όχι ακουόντως διαπαιδαγωγική για το λαό, Κώστας Παρορίτης, «Γ. Καζαντζάκη, 11 π.μ.- 1 μ.μ. και άλλα διηγήματα», *Ο Νουμάς*, τχ. 7 (Απρίλιος 1930) 111-112.

35. Γ. Καζαντζάκη, «Η Αυτοκριτική μας», *Πρωτοπόροι*, φ. 2 (Μάρτης 1930) 59.

36. Γ. Καζαντζάκη, «Η σημερινή Ελληνίδα και η χειραφέτηση», ό.π., σ. 12.

νου τύπου του διευθυντή του Υπουργείου: «Αυτό δείχνει και συγχάίρω τον κ. Φώτο Πολίτη για την παραδεισένια άγνοια που βρίσκεται ότι αγνοεί στοιχειωδώς τη γύρω του πραγματικότητα».³⁷

Αλλά και το περιστατικό με το οποίο η Γ. Κ. διανθίζει το λόγο της στο άρθρο της «Η εργαζόμενη Ελληνίδα στη σημερινή κοινωνία» αποτελεί ένα ακόμα δείγμα του ισχυρισμού της, ότι συχνά οι γυναίκες προτιμούν τις «παραδοσιακές μεθόδους» από τη μαχητική διεκδίκηση των εργασιακών τους δικαιωμάτων, χρησιμοποιώντας αυτές τις μεθόδους τόσο για να προσληφθούν όσο και για να βελτιώσουν την εργασιακή τους θέση: «Προχτές ένα κορίτσι με καλή μόρφωση μου έλεγε: Δε βασιτιέται πια αυτή η ζωή να μην μπορώ να κάμω ένα παλτό της προκοπής... Έτσι μούρχεται να γίνω φιληνάδα του διευθυντή μου (...) Κι όμως το κορίτσι που τόσο κατηγορηματικά και τσεκουράτα έλυσε το πρόβλημα του πανωφοριού της, δεν είχε τολμήσει πέντε χρόνια που εργαζόταν στο ίδιο γραφείο να ζητήσει μια μικρή αύξηση, παρά δούλεβε για χίλιες διακόσιες δραχμές το μήνα».³⁸

Στο διήγημα «11 π.μ.- 1 μ.μ.» η Γ. Κ., εκτός από την περιπέτεια της ηρωίδας, της Νίνας, αναφέρεται στη σεξουαλική εκμετάλλευση των φιλενάδων της ως κοινής εμπειρίας των εργαζόμενων γυναικών, προβάλλοντας το μέγεθος της δοκιμασίας που συνιστά για την αξιοπρέπεια μιας γυναίκας η αναζήτηση εργασίας. Αλλά και μέσα στο χώρο της δουλειάς, οι εργαζόμενες δεν παύουν να υφίστανται τέτοιες συμπεριφορές, όπως φαίνεται από το έβδομο διήγημα της συλλογής 'Αντρες, όπου η ηρώίδα αντιμετωπίζει το ενοχλητικό φλερτ με τη «στωικότητα της εργαζόμενης»: «Εμείς οι γυναίκες που εργαζόμαστε στα γραφεία είμαστε συνειθισμένες στα τέτοια. Δε μας κάνουν πια ούτε κρύο ούτε ζέστη. Είναι τόσο συνειθισμένα και επαναλαμβάνονται τόσο συχνά. Εγώ λόγου χάρη δεν ενοχλούμαι διόλου με τις αντρίκιες μικροεπιθέσεις. Κείνα τα: Πώς με νομίζετε κύριε; ή δεν είμαι από τα κορίτσια που ξέρετε, κτλ. τα συχαίνομαι σαν τις αμαρτίες μου. Ας τους κι ας λένε. Κάποτε θα βαρεθούν».³⁹

Στο διήγημα «Ναυάγια» από τη συλλογή 11 π.μ.- 1 μ.μ. παρουσιάζεται η δυσκολία πρόσβασης των γυναικών στην αγορά εργασίας. Για άλλη μία φορά μια κοπέλα καλής αλλά ξεπεσμένης οικογένειας προσπαθεί να βρει εργασία, διαδικασία που αποδεικνύεται δυσκολότατη. Τελικά βρίσκει μια θέση με τη βοήθεια ενός βουλευτή, παιδικού φίλου, όχι βέβαια αυτή που επιθυμούσε, αλλά αυτή της «γραφέως δευτέρας τάξεως», με μισθό πολύ χαμηλό. Το διήγημα παρουσιάζει την ενοχλητική διαδικασία του διορισμού, των ιατρικών εξετάσεων,

37. Γ. Καζαντζάκη, «Η Αυτοκριτική μας», ό.π., σ. 59.

38. Γ. Καζαντζάκη, «Η εργαζόμενη Ελληνίδα στη σημερινή κοινωνία», ό.π., σ. 278.

39. Γ. Καζαντζάκη, «7», 'Αντρες, Θεσσαλονίκη, Μπαρμπουνάκης, χ.χ., σ. 74.

της προσβλητικής συμπεριφοράς των αρμοδίων, καθώς και την ακαταλληλότητα των χώρων εργασίας.

Ανεξάρτητα από αυτά όμως, η εργασία της γυναίκας στο διήγημα αυτό συνδέεται με την προσδοκία ισοτιμίας της μέσα στην ερωτική σχέση. Η προοπτική του διορισμού ταυτίστηκε για τη Νίνα με την ελπίδα της να αντιμετωπίσει τη βάνουση συμπεριφορά του συντρόφου της και τις απειλές έξωσής της από την κοινή τους κάμαρα. Οι ελπίδες της συνοψίζονται χαρακτηριστικά: «Αμ, βέβαια, με σέβεσαι τότε, κυρ Θανάση, για δε με σέβεσαι;».⁴⁰

Η Γ. Κ. καταγράφει επίσης την τρέχουσα στα χρόνια αυτά αντίληψη ότι η εργασία αποτελεί κοινωνική έκπτωση για τη γυναίκα. 'Όταν η Αίμη, η «διανοούμενη» αδελφή στις *Γυναίκες*, μετά το διαζυγίό της, αναγκάζεται να εργαστεί για να ζήσει, οικτρίζεται από την αδελφή της, τη «μικροαστή» Δήμητρα: «Έμαθα πως τώρα τρέχει να τη διορίσουν. Τι ξεπεσούρα! Από κυρία διασήμου νομομαθούς και καθηγητή Πανεπιστημίου να καταντήσε ημερομίσθιος γραφέας υπουργείου!».⁴¹ Αποδίδοντας βέβαια την άποψη αυτή στη «μικροαστή» Δήμητρα, φορέα των πιο αντιδραστικών για τις γυναίκες απόψεων, η Γ. Κ. φανερώνει την απόρριψη μιας τέτοιας αντίληψης από την πλευρά της.

Η εργασία ως μέσο προφύλαξης από την αναξιοπρέπεια προβάλλεται έμμεσα στο δεύτερο διήγημα της συλλογής *Άντρες*, το οποίο παρουσιάζει την ανούσια και πληκτική ζωή μιας μικροαστής παντρεμένης γυναίκας, κακής μάνας και συζύγου, που δυσανασχετεί για το γάμο της και ονειρεύεται μεγαλεία, όπως τα διαβάζει τις ατέλειωτες ώρες της ανίας της στα ξένα μυθιστορήματα. Μια φίλη της, που συζεί με έναν πλούσιο άντρα, της «προξενεύει» για εραστή έναν επίσης πλούσιο άντρα που θα μπορούσε να ικανοποιήσει τις επιθυμίες της για πολυτέλειες. Η παντρεμένη γυναίκα αντιμετωπίζει το δίλημμα να γίνει ή όχι ερωμένη αυτού του άντρα, που της είναι αποκρουστικός, προβάλλοντας επιχειρήματα ηθικής τάξεως. Η φίλη της την αντικρούει αποφασιστικά: «Αν ήσουν ηθική θα στεκόσουν πλάι στον άντρα σου να τον βοηθάς να τα βγάλει πέρα. Κι αντί να σε βρίσκω με πυτζάμες και βαμμένα νύχια θα σ' εύρισκα στο μαγαρείό σου ή κοντά στο γιο σου. (...) Με συμπαθάς που σου μιλάω έτσι έξω από τα δόντια αλλά έτσι πρέπει. Δυο δρόμοι υπάρχουνε για μας τα φτωχά κορίτσια. 'Η της πουτανιάς, ή της δουλειάς... κι επειδή εσύ δεν κάνεις ούτε το ένα ούτε το άλλο κατάντησες να είσαι για το σπιτικό σου ένα παράσιτο. Ενώ δεν προσφέρεις τίποτα εννοείς να παίρνεις...».⁴²

Η Γ. Κ. από την αρχή εστίασε επικριτικά σε δυο τύπους γυναικών που γι' αυτήν ήταν ταυτώσημοι: από τη μια είναι η άεργη μεγαλοαστή, η κοσμική

40. Γ. Καζαντζάκη, «Ναυάγια», *11 π.μ. - 1 μ.μ.*, ό.π., σ. 98.

41. Γ. Καζαντζάκη, *Γυναίκες*, ό.π., σ. 17-18.

42. Γ. Καζαντζάκη, «2», *Άντρες*, ό.π., σ. 25.

σύζυγος, η όμορφη κούκλα με την ανούσια ματαιόδοξη ζωή, από την άλλη η μικρασστή με τους ανεκπλήρωτους πόθους, τη μιζέρια και την κουτοπονηριά. Και οι δυο ανήκουν στον τύπο του «παράσιτου», για το οποίο μιλούν όλες οι φεμινίστριες του μεσοπολέμου. Γενικά το έργο της Γ. Κ. αναπαράγει τη διχοτόμηση που κάνουν οι φεμινίστριες ανάμεσα στις εργατικές γυναίκες, βιοπαλαίστριες και νοικοκυρές, και τα παράσιτα, τις σκλάβες του άνδρα.⁴³

Λείπουν πάντως γυναίκες που εργάζονται για άλλο λόγο εκτός από την ανάγκη ή που απολαμβάνουν τη δουλειά τους. Μόνο στο δέκατο διήγημα της συλλογής *Άντρες*, στο οποίο το θέμα είναι μια ευρύτερη αναμέτρηση ανάμεσα σε ένα ζευγάρι αρραβωνιασμένων για τη θέση της γυναίκας μέσα στο γάμο, η Κλειώ, φοιτήτρια της ιατρικής και πολιτικοποιημένη, υπερασπίζεται το δικαίωμά της να εργαστεί και αφού παντρευτεί. Εδώ πλέον η εργασία είναι αξία, δραστηριότητα δημιουργική: «Μόλις είχαν αρραβωνιαστεί, το πρώτο που της ζήτησε, ήταν να διακόψει τις σπουδές της (...) Η Κλειώ γέλασε. — Τι ιδέα... ακούς να διακόψω τις σπουδές μου... Δίνω εξετάσεις για δίπλωμα σε τρεις μήνες και μου λες να διακόψω! Μα κι αν ήμουν ακόμα πρωτοετής και τότε δε θα τόκανα. Το λες όμως γιατί δεν ξέρεις σε τι σημείο αγαπώ την ιατρική. Ονειρεύομαι να γίνω σπουδαίος επιστήμονας... Και θα γίνω...».⁴⁴

Τέλος, οι μόνες γυναίκες οι οποίες βγαίνουν στο δημόσιο χώρο και αναπτύσσουν δράση σε αυτόν μέσω της συμμετοχής τους στο αριστερό κίνημα είναι εργαζόμενες, όπως η Κλειώ, η φοιτήτρια της ιατρικής, στο δέκατο διήγημα της συλλογής *Άντρες* και η Νίνα στις *Γυναίκες*. Η Κλειώ «δουλεύει για την κοινωνική επανάσταση»,⁴⁵ τη συμμετοχή της όμως στον αγώνα δυσχεραίνει η αντίρρηση του αρραβωνιαστικού της και γι' αυτό κρατά τη δράση της κρυφή από αυτόν. Στο τέλος αποφασίζει, αδιαφορώντας για τις συνέπειες, «να του μιλήσει καθαρά και ξάστερα (...) έτσι απλά σαν που ταιριάζει σε γυναίκα που αγωνίζεται να καταλυθούν όλες οι σκλαβιές... Κι αν έφευγε; Κι αν τον έχανε; Ας τον έχανε».⁴⁶

Η μόνη γυναίκα στο έργο *Γυναίκες* που βρίσκει την ευτυχία και αναγνωρίζει προορισμό στη ζωή της είναι η Νίνα, δασκάλα, στρατευμένη στην υπόθεση της κοινωνικής επανάστασης, η οποία στο τέλος του έργου βρίσκεται στη φυλακή για τα πολιτικά της πιστεύω. Η ίδια περιγράφει την πορεία της προς τη στράτευση. Νεαρή δασκάλα, γεμάτη ιδεαλιστική πίστη στην παντοδυναμία

43. Για τη διάκριση, από πλευράς των φεμινιστριών του μεσοπολέμου, των γυναικών στις «τίμιες βιοπαλαίστριες, εργαζόμενες ή νοικοκυρές» και «στα "οκνηρά" παράσιτα, αυτές που επιλέγουν την εύκολη ζωή της σκλαβιάς στον άντρα» βλ. Ε. Αβδελά - Α. Ψαρά, *ό.π.*, σ. 95.

44. Γ. Καζαντζάκη, «10», *Άντρες*, *ό.π.*, σ. 109.

45. Στο *ίδιο*, σ. 110.

46. Στο *ίδιο*, σ. 111.

του δασκάλου επί της ψυχής των μαθητών του, βρίσκεται σε ένα απομονωμένο ορεινό χωριό, όπου γνωρίζει όλη την αθλιότητα που δημιουργεί η φτώχεια. Η κατάσταση είναι τόσο οδυνηρή γι' αυτήν που μόνο τα βιβλία και «γιατρικά κατευναστικά» για τα νεύρα τη στηρίζουν στην αναμονή της μετάθεσης. Όταν έρχεται στην Αθήνα μετεκπαιδευόμενη, γνωρίζεται με δασκάλους κομμουνιστές και εντάσσεται στο κίνημα. Επιστρέφει στο ίδιο χωριό και αγωνίζεται όσο μπορεί. «Τόχα πετάζει από πάνω μου το τέρας που λέγεται εαυτούλης μας και που η αστική κοινωνία καλλιεργεί κι αναπτύσσει μ' επιμέλεια στο άτομο, δημιουργώντας έτσι αφέντες και δούλους, σύμφωνα με τη σκληρή κι απάνθρωπη ή την αδύναμη και μαλακή φύση του καθενός (...) Δεν πήγαινα μακριά... οι αδελφές μου... Όλες τους οι πράξεις αφορούσαν τις ατομικές τους ανάγκες, αδιάφορο αν της μιας ήταν λιγότερο ποταπές από της άλλης... Να ξεχάσεις τον εαυτό σου! Να, σε δυο λόγια το κομμουνιστικό credo». ⁴⁷ Στο τέλος, από το κελί της εξορίας της στέλνει το τελευταίο γράμμα στην αδελφή της Καίτη με εσωκλειστο ένα γράμμα της Ρόζας Λούξεμπουργκ από τη δική της φυλακή. Το συμπέρασμα είναι: «Κάθε φορά που απαρνιέσαι τον εαυτό σου για την ιδέα, κάθε φορά που το εγώ αγχαλιάζει το σύνολο και το κάνει δικό του, πάντα το ίδιο φαινόμενο παρουσιάζεται. Η βεβαιότητα που γεμίζει την καρδιά σου σε κάθε βήμα σου σ' οδηγεί στη μακαριότητα». ⁴⁸

Η Νίνα είναι γεμάτη οργή για τον κόσμο που την τριγυρίζει και ειδικά για τη συμπεριφορά των γυναικών, όπως τη βλέπει στα παραδείγματα των αδελφών της: «Αχ, πότε θαρθεί η στιγμή που θ' ανατραπεί το σύμπαν; Κι όχι τόσο για το καλύτερο αύριο που σίγουρα θα ξημερώσει όσο για την τελεία και την παύλα που θα βάλει στο σήμερα... Ό,τι θέλω, ό,τι διψάω, είναι να δω τον κόσμο που μας τριγυρνάει να χαθεί, να εξαφανιστεί, να πάει στο διάβολο!... Το αστείο είναι που όταν το λέω αυτό ξέρεις ποιους βλέπω συγκεκριμένα να πληρώνουν τις αδικίες που έκαναν; Τη Φανή και τη Δήμητρα! (...) Α, τα βρωμερά γυναικάρια, τα φρικαλέα ζώφια, τα κολλημένα στ' αντρικεία μόρια!». ⁴⁹ Την Καίτη, τη «demi-mondaine» αδελφή, την αντιπαραβάλλει «με τα χιλιάδες τα κορίτσια που αντίς σαν εσένα να τραβήξουν το δρόμο της εύκολης κατάρκτησης των αγαθών της ζωής, προτίμησαν τη φάμπρικα, το μπουντρούμι, την εξορία». ⁵⁰ Στο πρόσωπο της Αίμης κρίνει τους «διανοούμενους»: «Κάθεσαι στο φέουδό σου της διανοήσης και σαν πυργοδέσποινα, που ξεκουκίζει, για να σκοτώνει την ώρα, τα μαργαριταρένια της κομπολόγια, φτιάνεις φράσεις», ⁵¹

47. Γ. Καζαντζάκη, *Γυναίκες*, ό.π., σ. 147-148.

48. Στο ίδιο, σ. 156.

49. Στο ίδιο, σ. 36-37.

50. Στο ίδιο, σ. 48.

51. Στο ίδιο, σ. 119.

ενώ την εμμονή της αδελφής της στη ματαιότητα των πάντων, που είναι ο θάνατος, τη θεωρεί αστικό εγωκεντρισμό. Την κατηγορεί για αδιαφορία προς τους άλλους που υποφέρουν: «τα εννιά δέκατα από το σύνολο αυτό πάσχουν. Μια πονεμένη, ματωμένη καρδιά που ζητά το δικαίωμά της στη ζωή. Την ακούς; Όχι. Το ξέρω. Πώς να την ακούσεις; Αν δεν πάψεις ν' ακούς αποκλειστικά τους χτύπους της δικής σου καρδιάς, πώς θα την ακούσεις;».⁵²

Το σημαντικό εδώ είναι ότι όλες αυτές οι καταδικαστέες γυναικείες συμπεριφορές έχουν να κάνουν με την αεργία των γυναικών και την παρεπόμνη απομόνωσή τους, με την εξάρτησή τους με τον ένα ή τον άλλο τρόπο από τους άντρες, την απόστασή τους από τον δημόσιο βίο και την κοινωνική δράση.

Η Νίνα και η Κλειώ είναι οι ηρωίδες της Γ. Κ. οι οποίες ενσαρκώνουν τη νέα ολοκληρωμένη Ελληνίδα των άρθρων της, την Ελληνίδα που επιτέλους είδε «πόσο σάπιο είναι το κοινωνικό περιβάλλον μας», που αισθάνεται «αγανάκτηση και μίσος εναντίον του και αγωνίζεται να το γκρεμίσει»,⁵³ τη γυναίκα που αποκτά ιδανικά και βγαίνει στον πολιτικό στίβο. Αυτή τη δυνατότητα μοιάζει να της την εγγυάται η εργασία, με την αυτονομία που προσφέρει από τους άντρες και την ένταξη στο δημόσιο χώρο που συνεπάγεται. Πρόκειται για την Ελληνίδα που έχει κατακτήσει το νέο ήθος, το οποίο με οργισμένη απογοήτευση η Γ. Κ. αναζητά μάταια στις νεαρές Ελληνίδες της εποχής της, που αδιαφορούν για την ψήφο τους, που αδιαφορούν για τα δικαιώματά τους στη δουλειά τους, ενώ φαίνονται πεπεισμένες μόνο για τα δικαιώματά τους σε μια εύκολη «ελευθεριάζουσα» ζωή, η οποία, κατά τη Γ. Κ., αναπαράγει όλες τις παλιές δουλειές. Πρόκειται για γυναίκες που η είσοδός τους στην παραγωγή καθόλου δεν τις χειραφέτησε, αλλά τους προκάλεσε μεγαλύτερη σύγχυση, ωθώντας τις στην ελευθεριότητα.

Στα άρθρα της για τις εργαζόμενες γυναίκες η Γ. Κ. διατυπώνει ρητά τους ίδιους προβληματισμούς για το γυναικείο ζήτημα, δομημένους σε δύο άξονες. Από τη μια, θέτει το ερώτημα κατά πόσο η νέα συνθήκη στη ζωή των γυναικών, αυτή της εργασίας, δημιουργεί πράγματι σ' αυτές ένα καινούργιο ήθος ή αποτελεί απλώς το μέσο για μια «ελευθεριότητα», που αναπαράγει και εντείνει τις δουλειές του παρελθόντος. Αναρωτιέται για τον πιθανό αποπροσα-

52. Στο ίδιο, σ. 121. Η κριτική της Νίνας προς την Αίμη θυμίζει την αυτοκριτική της Γαλάτειας στη συνέντευξη στο Γ. Περαστικό: «...πίστευα πως όλα είναι μάταια, αφού όλα υποτάσσονται στη φθορά και το θάνατο (...) τώρα έχω πετάξει από πάνω μου αυτήν την αρρωστιάριχη όσο και εγωιστική κοσμοθεωρία (...). Ο θάνατος υπάρχει για τον εγωκεντρικό ανθρωπάκο σαν δεν βγαίνει από το τρισάθλιο σαρκίο του. Για όσους βλέπουν το άτομό τους όχι απομονωμένο, αλλά σαν μέρος του συνόλου της ανθρωπότητας θάνατος δεν υπάρχει». «Πορτραίτα συγγραφέων μεταπολεμικής γενιάς. Γαλάτεια Καζαντζάκη», *Νεοελληνικά Γράμματα* (13 Νοεμβρίου 1937) 12.

53. Γ. Καζαντζάκη, «Η σημερινή Ελληνίδα και η χειραφέτησή», *ό.π.*, σ. 12.

νατολιστικό ρόλο της «ελευθερίας», οικονομικής και προσωπικής, σε σχέση με το στόχο της πραγματικής χειραφέτησης, που την αντιλαμβάνεται ως ριζική αλλαγή νοοτροπίας και ήθους. Αντιτίθεται στη συμπεριφορά των συγχρόνων της γυναικών, την οποία θεωρεί «ελευθεριάζουσα», διαπιστώνοντας ότι η έξοδος από τον οίκο και η οικονομική ανεξαρτησία δεν παρήγαγαν ένα νέο ήθος, αλλά διευκόλυναν την αναπαραγωγή του παλιού. Από την άλλη, η Γ. Κ. προπαγανδίζει τη συνδικαλιστική οργάνωση των εργαζομένων γυναικών, την ταύτιση της τύχης τους με το σύνολο της εργατικής τάξης, ως μέσον κατάκτησης και των δικών τους εργασιακών δικαιωμάτων, αλλά και γενικότερα τη συστράτευσή τους στον κοινωνικό αγώνα ως μέσον και ταυτόχρονα αποτέλεσμα της κοινωνικής και πολιτικής τους χειραφέτησης. Καταγγέλλοντας, τέλος, την αδιαφορία των γυναικών για την ψήφο, υπερασπίζεται τη σημασία των πολιτικών δικαιωμάτων.

Στο πρώτο άρθρο, με τίτλο «Η εργαζόμενη Ελληνίδα στη σημερινή κοινωνία», το οποίο αποτελούσε μέρος ομιλίας της στον Εκπαιδευτικό Όμιλο, δημοσιευμένο στο περιοδικό *Αναγέννηση*, χωρίζει τις εργαζόμενες Ελληνίδες σε τρεις κατηγορίες, τις «πισωδρομικές», τις «ελευθεριάζουσες» και τις «προοδευτικές φιλελεύθερες». Οι πρώτες είναι αυτές που, παρότι απέκτησαν την οικονομική τους ανεξαρτησία, δεν απελευθερώθηκαν από την αντίληψη ότι οφείλουν να υποτάσσονται στους άντρες — αντίληψη που υποθάλπει το αστικό καθεστώς και η συντηρητική γυναικεία κίνηση. Η γυναίκα, πλάσμα από τη φύση του συντηρητικό, χειραγωγείται εύκολα από όλους αυτούς που την απομακρύνουν από την πολιτική και τον κοινωνικό αγώνα. Το συντηρητικό γυναικείο κίνημα, αντί να αναγνωρίσει την αναγκαιότητα που έβγαλε τη γυναίκα από το σπίτι για να εργαστεί, προσπαθεί να τη γυρίσει πίσω, «στα καθήκοντα του οίκου ως μητέρα και ως σύζυγο», ενώ την αποτρέπει από το ενδιαφέρον για τα κοινωνικά και τα πολιτικά προβλήματα του τόπου και την ταύτιση της τύχης της με όλη την εργατική τάξη. Θεωρεί αποπροσανατολιστική την αντίληψη ότι η έξοδος των Ελληνίδων από το σπίτι είναι μια προσωρινή κατάσταση, εκτιμώντας ότι «μια μόνη γυναίκα μπορεί να γίνει “βασιλίσ του οίκου”: η μεγαλοαστή. Γιατί τίποτα δεν την βιάζει να εγκαταλείψει το ρόλο αυτό. Η εργαζόμενη όμως γυναίκα πρέπει να το πάρει απόφαση πως από δω και πέρα ο αγώνας είναι ο κλήρος της. Αγώνας όμως όχι σκλαβιά. Γιατί αν πέρασε ο καιρός των βασιλίδων του οίκου άλλο τόσο πέρασε και ο καιρός των δούλων».⁵⁴ Είναι ιδιαίτερα επικριτική απέναντι στην προηγούμενη γενιά των φεμινιστριών, οι οποίες θα έπρεπε και τώρα να ασχοληθούν με την απελευθέρωση της εργαζόμενης «με τη δραστηριότητα και με τη ριζοσπαστικότητα που πολέμησαν

54. Γ. Καζαντζάκη, «Η εργαζόμενη Ελληνίδα στη σημερινή κοινωνία», *ό.π.*, σ. 276-277.

άλλοτε για τη δική τους χειραφέτηση», τις πρώτες εκείνες φεμινίστριες «που λησμόνησαν ότι οι ίδιες χειραφετήθηκαν τόσο ώστε να πάρουν και πανεπιστημιακά διπλώματα, κι αυτό σ' εποχή που πραγματικά ένα παρόμοιο κίνημα το θεωρούσαν επαναστατικό (...) και τόσο πιο πολύ επαναστατικό, όσο δεν το δικαιολογούσε καμιά κοινωνική ανάγκη».⁵⁵ Ως στόχους του γυναικείου αγώνα η ίδια θέτει τη διεκδίκηση «ισοτιμίας με τον εργάτη» («Οι ίδιοι προστατευτικοί νόμοι που αφορούν αυτόν να αφορούν και την εργαζόμενη γυναίκα»), άδειας τοκετού και λοχείας με αποδοχές, ευνοϊκών ρυθμίσεων για το παιδί,⁵⁶ ενώ πρωτίστης σημασίας θεωρεί το αίτημα να «τιμωρείται με βαρύτατη ποινή ο αδελφός ή οποιοσδήποτε που θα σκότωνε μια γυναίκα για λόγους τιμής».⁵⁷

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκει «η εργαζόμενη γυναίκα που παρεξηγεί και παρανοεί την έννοια της ελευθερίας και των δικαιωμάτων και πέφτει ολοένα θύμα όσων εκμεταλλέγονται τη στιγμήαία της παραζάλη και την οδηγούν σ' ένα τρομερό ηθικό κατήφορο». Μιλά με απαρέσκεια για το εργαζόμενο κορίτσι, αδιαφορώντας «αν πηγαινοέρχεται στις τράπεζες και τα υπουργεία για χίλιες δραχμές το μήνα ή αν θα ρέβει σ' ένα εργαστήρι όλη του θεού τη μέρα για τριάντα δραχμές. Αδιαφορεί ολότελα αν θα μπορέσει κι αυτή νάχει το λόγο της στα ζητήματα του κράτους όπως τον έχει ο πρώτος τυχόν γνωστός και άγνωστος».⁵⁸ Αδιάφορη για την πολιτική της συμμετοχή, αδιάφορη στο να οργανωθεί και να διεκδικήσει τα εργασιακά της δίκαια και πρόθυμη να λύσει τα οικονομικά της προβλήματα με σεξουαλικές παραχωρήσεις, ενδιαφέρεται μόνο να απολαύσει την ελευθερία στην επιλογή του συντρόφου της. Την κατάσταση αυτή της πλειοψηφίας των εργαζομένων Ελληνίδων την κάνει πιο οδυνηρή η «ορισμένη περίοδος που περνά ο κόσμος. Γιατί τώρα ίσα ίσα μας χρειάζεται να στέκει γερά στα πόδια της για να βοηθήσει να γίνει η ζωή καλύτερη, ευγενικότερη, δικαιοτέρα. Για την ώρα δεν θα μας χρειαζόταν να χαρούμε τη ζωή παρά να τη φτιάξουμε».⁵⁹

Η τρίτη κατηγορία είναι οι «αδιανοητικά ανώτερες ελληνίδες (...) κείνες που με πραγματικά εξελιγμένη συνείδηση, με μόρφωση και πλατύ μυαλό βρέθηκαν αμέσως στο ύψος μιας παγκόσμιας ανησυχίας, αγκαλιάζοντας τις ιδέες που μόνο μ' αυτές θα προκόψει ο άνθρωπος. Κι είναι αδύνατο να μη συγκινηθεί κανείς, άμα βλέπει τις ολίγιστες αυτές γυναίκες με πόση δύναμη προσπα-

55. Στο ίδιο, σ. 277.

56. Στο ίδιο.

57. Στο ίδιο. Πβ. με το άρθρο της Αύρας Θεοδοροπούλου, «Το επάγγελμά τους», *Ο Αγώνας της Γυναίκας* Η' / 158 (1932) 1-2. Αναφορά στο Ε. Αβδελά - Α. Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 286-290. Χαρακτηριστικό του ενδιαφέροντος της Γ. Κ. για το ζήτημα αυτό και το έκτο διήγημα της συλλογής *Άντρες* (Γ. Καζαντζάκη, «6», *Άντρες*, *ό.π.*, σ. 61-68).

58. Γ. Καζαντζάκη, «Η εργαζόμενη Ελληνίδα στη σημερινή κοινωνία», *ό.π.*, σ. 277.

59. Στο ίδιο, σ. 278.

θούν να οδηγήσουν τις αφώτιστες ομόφυλές τους προς κάθε πνευματική και κοινωνική κατάκτηση).⁶⁰ Το άρθρο ολοκληρώνεται με αναφορά στα επιτεύγματα των γυναικών στη Σοβιετική Ένωση.

Στο δεύτερο άρθρο, με τίτλο «Η σημερινή Ελληνίδα και η χειραφέτηση», δημοσιευμένο στα *Πολιτικά Φύλλα* το 1931, αναλύει και πάλι την «πλανημένη χειραφέτηση» των συγχρόνων της Ελληνίδων και μάλιστα των εργαζομένων. Θεωρεί ότι «η σημερινή ελληνίδα παραμένει η πιο αχειραφέτητη γυναίκα της Ευρώπης γιατί κυβερνιέται πέρα ως πέρα από τις αμαρτωλές επιδράσεις του κοινωνικού της περιβάλλοντος. Το οικονομικό πρόβλημα που την ανάγκασε από παράσιτο που ήταν ως τώρα να εργαστεί δεν της άλλαξε καθόλου το ψυχικό και διανοητικό της περιεχόμενο. Παραμένει το ίδιο σκλάβια, στις ίδιες κατώτερες ανάγκες, του λούσου, της επίδειξης, της αμυαλιάς, της επιπολαιότητας, που χαρακτηρίζει όλες τις γυναίκες των αστικών κοινωνιών, τις άνεργες και ανόητες (...) “Να κάνω το κέφι μου”. Αυτή είναι η χειραφέτηση που απόλαψε η λεύτερη ελληνίδα. Αποτέλεσμα το ηθικό ξεχαρβάλωμά της και η αδειοσύνη του κεφαλιού της που είναι ανίκανο να συλλάβει μια σοβαρή έννοια».⁶¹ Διαπιστώνει ότι στην Ελλάδα «συνέβηκε το τερατώδες, η εργασία να γίνη αφορμή της διαφθοράς μας αντί να γίνει η αφορμή της ηθικής μας ανύψωσης».⁶² Ενδεικτικά της κατάστασης των Ελληνίδων θεωρεί τα σεξουαλικά ανταλλάγματα που φαίνονται πρόθυμες να παραχωρούν προς εύρεση εργασίας και την αδιαφορία για τα πολιτικά δικαιώματα. Η χειραφέτηση της γυναίκας, κατά τη Γ. Κ., θα επέλθει μόνο με τη συνειδητοποίηση της διαφθοράς του κοινωνικού περιβάλλοντος και της αναγκαιότητας αλλαγής του, όταν η γυναίκα ξεφύγει από τους προκαθορισμένους από την αστική κοινωνία ρόλους, από «τη γυναίκα-υπόζυγιο και τη γυναίκα-είδος πολυτελείας».⁶³

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι στο λόγο της Γ. Κ., λογοτεχνικό και πολιτικό, η γυναικεία χειραφέτηση, εννοούμενη ως αλλαγή νοοτροπίας και ήθους, συνδέεται ευθέως και απολύτως με την εργασία. Επιχειρώντας να τοποθετήσουμε τις απόψεις της στο πλαίσιο των λόγων της γυναικείας αμφισβήτησης

60. Στο ίδιο.

61. Γ. Καζαντζάκη, «Η σημερινή Ελληνίδα και η χειραφέτηση», *ό.π.*, σ. 12.

62. Στο ίδιο. Θυμίζει τις διαπιστώσεις της Αθηνάς Γαϊτάνου-Γιαννιού για «ένα μεγάλο σύνολο γυναικών που δουλεύει σκλαβωμένα, ανελεύθερα, αχειραφέτητα», Α. Γαϊτάνου-Γιαννιού, «Χωρίς κοινωνικό ιδανικό», *Σοσιαλιστική Ζωή Β' / 15* (1929) 46-47. Αναφορά στο Ε. Αβδελά - Α. Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 418.

63. Γ. Καζαντζάκη, «Η σημερινή Ελληνίδα και η χειραφέτηση», *ό.π.*, σ. 12. Πβ. με τη διατύπωση της Μαρίας Σβώλου, όταν διαπιστώνει ότι «η τάξη που κυβερνά την Ελλάδα θέλει τη γυναίκα σκλάβια ή οδαλίσκη. Δεν την ανέχεται ελεύθερο άνθρωπο», Μ. Σβώλου, «Οι εργαζόμενες σε διωγμό», *Αγώνας της Γυναίκας Ε' / 95* (1929) 1-2. Αναφορά στο Ε. Αβδελά - Α. Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 236.

της εποχής αυτής, καθώς και στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης κομμουνιστριών-φεμινιστριών, παρατηρούμε ότι στο λόγο της Γ. Κ. διασταυρώνονται αντιλήψεις για τις εργαζόμενες γυναίκες τόσο του Κομμουνιστικού Κόμματος όσο και σοσιαλιστριών και φεμινιστριών. Η Γ. Κ., μακράν του να αποτελεί φερέφωνο του λόγου του Κομμουνιστικού Κόμματος, ξεκινά από τις δικές του βασικές θέσεις για το γυναικείο ζήτημα, εκφράζοντας όμως ταυτόχρονα και θέσεις που τη φέρνουν κοντά στις σοσιαλίστριες, ενώ συγχρόνως συνδιαλέγεται και με τις φεμινίστριες του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας.

Από τις θέσεις του Κομμουνιστικού Κόμματος αναγνωρίζουμε στο λόγο της Γ. Κ. την αναγωγή της πραγματικής απελευθέρωσης των γυναικών στη μετεπαναστατική κοινωνία, την ιδέα της συμμαχίας των γυναικών με την εργατική τάξη και της οργάνωσής τους στα επαγγελματικά σωματεία, τη χρήση αναφορών στα «θαύματα» της Σοβιετικής Ένωσης. Πρόκειται για στοιχεία που θυμίζουν τις θέσεις των κομμουνιστριών όπως εκφράστηκαν στη διάρκεια του μεσοπολέμου: το 1925 η Ράικα ισχυριζόταν ότι κάθε γυναικεία διεκδίκηση οφείλει να ξεκινά «από την αρχή πως μέσα στη σημερινή κοινωνία δεν είναι δυνατόν να απελευθερωθεί η γυναίκα απ' την καταπίεση και πως στον αγώνα για την απελευθέρωση της γυναίκας ο μόνος φυσικός σύμμαχος είναι η εργατική τάξη, πούναι άλλως τε το μόνο υγιές και θετικό στοιχείο που μπορούμε πάνω του να βασιστούμε»,⁶⁴ ενώ το 1934 επαναλαμβανόταν ότι οι γυναίκες «πρέπει ν' αγωνιστούν μαζί με την εργατική τάξη ενάντια στους κεφαλαιοκράτες, για την ανατροπή της εξουσίας τους, για την εξουσία των εργατών και αγροτών, που μόνη αυτή μπορεί να τους δώσει ίσα δικαιώματα, να τις απελευθερώσει απ' την οικονομική και σπιτική σκλαβιά κι απ' όλους τους παλιωμένους νόμους και προλήψεις».⁶⁵

Η Γ. Κ. επιτίθεται ευθέως εναντίον του συντηρητικού γυναικείου χώρου (Λύκειο Ελληνίδων), καταδικάζοντας την ταξικότητα των προθέσεών του. Κατηγορεί τα μέλη του ότι κύρια μέριμνά τους έχουν το «πώς με τους χορούς στο Στάδιο και τους συλλόγους Γονέων θ' αποσοβήσουν τον κομμουνισμό», αποτρέποντας την ένταξη των γυναικών σε ένα ευρύ εργατικό κίνημα. Δεν εκφράζεται όμως αρνητικά για το ριζοσπαστικό φεμινιστικό χώρο, ενώ η αναφορά της στον «αγώνα που γίνεται για τα δικαιώματα της γυναίκας», η απογοήτευσή της για την αδιαφορία των συγχρόνων της γυναικών γι' αυτόν τον αγώνα⁶⁶ —απόδειξη του χαμηλού βαθμού χειραφέτησης που επέφερε η εργασία στις

64. Ριζοσπάστης, 12 Μαρτίου 1925. Αναφορά στο Ε. Αβδελά - Α. Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 53.

65. Πολυξένη, *Η εργαζόμενη γυναίκα και το Κομμουνιστικό Κόμμα*, Αθήνα 1934, σ. 37. Αναφορά στο Ε. Αβδελά - Α. Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 88-89.

66. Για να αποδείξει το βαθμό χειραφέτησης των συγχρόνων εργαζόμενων γυναικών αναφέρει: «Για να το πιστοποιήσουμε δεν έχουμε παρά να ρωτήσουμε τα εν λόγω χειραφε-

σύγχρονες Ελληνίδες—, η οργισμένη διαπίστωση «με τι αλαλαγμούς θριάμβου διακηρύσσει κάθε τόσο όλος ο τύπος πως οι γυναίκες αρνούνται το δικαίωμα της ψήφου»⁶⁷ —απόδειξη της αντίθεσης της αστικής κοινωνίας σε κάθε αλλαγή του γυναικείου ρόλου—, αναδεικνύουν την υποστήριξη της Γ. Κ. στην κίνηση για την ψήφο. Διακρίνεται σαφώς η πίστη της στη σημασία της ψήφου ως βασικής προϋπόθεσης αλλαγών για τη θέση των γυναικών, και αυτό σε εποχή που το Κομμουνιστικό Κόμμα της Ελλάδας εκφράζεται πολύ αρνητικά για την κίνηση της ψήφου.⁶⁸

Αντιδρώντας στην πεποίθηση περί προσωρινότητας της γυναικείας εργασίας, διακηρύσσει την αναγκαιότητα της οργάνωσης των εργαζόμενων γυναικών και της διεκδίκησης των δικαιωμάτων τους. Ως προς το τελευταίο, στο άρθρο της «Η εργαζόμενη Ελληνίδα στη σημερινή κοινωνία» βλέπουμε να υποστηρίζει την ισοτιμία με τον άντρα εργάτη και την καθιέρωση της ίδιας προστατευτικής νομοθεσίας και για τα δύο φύλα —με μόνο ειδικό μέτρο για τις γυναίκες την άδεια κύησης και λοχείας με αποδοχές. Το γεγονός ότι δεν δέχεται διάκριση προστατευτικής νομοθεσίας ανάλογα με το φύλο τη φέρνει κοντά στις απόψεις των ριζοσπαστριών φεμινιστριών, ενώ η προστασία της μητρότητας, που προπαγανδίζει, είναι η μόνη μορφή προστατευτικής νομοθεσίας που καταρχήν αποδέχονται και οι φεμινίστριες —αυτές με πολλές βέβαια επιφυλάξεις ως προς την υλοποίησή της.⁶⁹

Οι απόψεις της Γ. Κ. για το χαμηλό επίπεδο του γυναικείου συνδικαλισμού και την ανοργάνωτη εργασία των Ελληνίδων, στοιχεία που δεν δημιουργούν καινούργιο ήθος, όπως θα έπρεπε, οι παρατηρήσεις της για τις «παράδοσιακές» μεθόδους στην εύρεση εργασίας και την επίτευξη καλύτερων όρων εργασίας, οι διαμαρτυρίες της για την αδυναμία ταξικής συνειδητοποίησης των γυναικών υπαλλήλων, παραπέμπουν στις απόψεις των σοσιαλιστριών και στις διαπιστώσεις της Αθηνάς Γαϊτάνου-Γιαννιού για «ένα μεγάλο σύνολο γυναικών που δουλεύει σκλαβωμένα, ανελεύθερα, αχειραφέτητα»,⁷⁰ στην ελπίδα της ίδιας ότι «η κάθε εργαζόμενη γυναίκα θα ξυπνήσει, θα δώσει στον εαυτό της τη

τημένα κορίτσια, τι γνώμη έχουν πάνω στον αγώνα που γίνεται για τα δικαιώματα της γυναίκας. Θα απαντήσουν όλα πως δεν τα ενδιαφέρει διόλου αυτή η κίνηση. Κι ακόμα πιο πέρα τη βρίσκουν άχρηστη και περιττή», Γ. Καζαντζάκη, «Η σημερινή Ελληνίδα και η χειραφέτησή», *ό.π.*, σ. 12.

67. Στο ίδιο.

68. Το 1928, χρονιά που δημοσιεύεται το άρθρο της Γ. Κ., εγκαινιάζεται η τρίτη κατά σειρά φάση κορύφωσης της αντιπαράθεσης κομμουνιστών-φεμινιστριών. Το Κομμουνιστικό Κόμμα εκφράζεται πολύ αρνητικά για την κίνηση της γυναικείας ψήφου, βλ. Α. Ψαρρά, «Μικρό Χρονικό σε τρεις πράξεις: Αστικός και σοσιαλιστικός φεμινισμός στη δεκαετία του '20», *ό.π.*, σ. 43-44.

69. Για το ζήτημα αυτό βλ. Ε. Αβδελά - Α. Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 74-92 κ.α.

70. Βλ. σημ. 62.

συνείδηση της τάξεώς της και θα οχυρωθεί μέσα στο γενικό συνασπισμό των εργαζομένων και των αγωνιζομένων για τη γενική χειραφέτηση της γυναίκας»,⁷¹ και στη διακήρυξη πάλι της Γιαννιού για την αναγκαιότητα οργάνωσης των εργαζόμενων γυναικών.⁷²

Οι επίμονες αναφορές της Γ. Κ. στο νέο γυναικείο ήθος και η προσπάθεια αποσαφήνισης της έννοιας της χειραφέτησης δεν μοιάζουν να παραπέμπουν στις καταγγελίες των κομμουνιστών κατά του «αστικού» φεμινισμού για «πλαστή χειραφέτηση», θυμίζοντας περισσότερο την επιμονή όλων συνολικά των φεμινιστριών και των σοσιαλιστριών του μεσοπολέμου να περιγράψουν το νέο τύπο γυναίκας που οραματίζονται και να τον διαφοροποιήσουν από τις τρέχουσες αντιλήψεις για τη χειραφετημένη-αντρογυναίκα ή, πιο συχνά, για τη χειραφετημένη-ελευθεριάζουσα. Ας παρακολουθήσουμε ενδεικτικά την περιγραφή της ιδανικής χειραφετημένης γυναίκας από την Αύρα Θεοδωροπούλου: «Όχι η αντιπαθητική αντρογυναίκα μιας νοσηρής και ακαλαίσθητης επαναστατικότητας, μα η αληθινή, η τέλεια γυναίκα. Ούτε τα αντιπαθητικά πλάσματα, χαλαρά, αισθηματικά, νευρασθενικά, εγωϊστικά, ιδιότροπα, ανιαρά, αιωνίως φοβισμένα, αιώνιο εμπόδιο και βάρος στον άντρα. Γερά κορμιά, τίμιες ψυχές, δυνατές θελήσεις, ελεύθερες διάνοιες, τέτοιο είναι το ιδανικό της γυναίκας, όπως λίγο-λίγο το διαμορφώνει ο ίδιος ο αγώνας της».⁷³ Η Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού μιλά από την πλευρά της για την «ψευτοχειραφετημένη»: «Δεν θέλουμε να δούμε στην Ελλάδα κι άλλες γυναικούλες, που συνταυτίζουν λ.χ. την ελευθερία της γυναίκας με την ελευθερία του να μπορεί η γυναίκα να είναι ανήθικη».⁷⁴ Η Ελένη Ουράνη (Άλκης Θρύλος) εξηγεί τα ελαττώματα και τις αδυναμίες που καταμαρτυρούν στις γυναίκες οι αντίπαλοι της χειραφέτησής τους ως αποτέλεσμα του ρόλου που τους επιφύλαξε η ανδροκρατούμενη κοινωνία: «Ποιος φταίει αν στρεβλώθηκε η γυναίκα αντιλήψη για την αλήθεια, ποιος φταίει αν απόχτησε η γυναίκα τη μικρόπρεπη ψυχή και διανοητικότητα του σκλάβου;».⁷⁵ Η Μαρία Σβώλου εκφράζει την ελπίδα για αλλαγή της νοοτροπίας των γυναικών, την ελπίδα «να νιώθη [η γυναίκα] βαθύτερα τα καθήκοντα που επιβάλλει η ανθρωπινή αξιοπρέπεια».⁷⁶ Η ίδια αναφέρεται στη διαδεδομένη ταύτιση της χειραφετημένης με τον «άκρως αντίθετο προς τις φεμινιστικές απόψεις» τύπο της

71. Ε. Αβδελά - Α. Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 416.

72. Στο ίδιο, σ. 419.

73. Α. Θεοδωροπούλου, «Ο αγώνας της γυναίκας», ομιλία, 19 Απριλίου 1922. Αναφορά στο Ε. Αβδελά - Α. Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 126.

74. Α. Γαϊτάνου-Γιαννιού, «Γυναίκα και Πολιτική», *Πατρις* (8, 9, 10, 11, 12, 13 Μαΐου 1923). Αναφορά στο Ε. Αβδελά - Α. Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 393.

75. Άλκης Θρύλος, *Ο Αγώνας της Γυναίκας Α' / 6* (1923) 3. Αναφορά στο Ε. Αβδελά - Α. Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 136.

76. Μ. Σβώλου, «Η θέση του φεμινισμού στην Ελλάδα», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*

γυναίκας, που «ξέφυγε από τον τύπο της παλαίας ελληνίδας νοικοκυράς και προσπαθεί να παρουσιάσει τη σωματική και ψυχική εμφάνιση κυμαινόμενη μεταξύ της ανατολίτικης οδαλίσκης και της παρισινής *demi-mondaine*».⁷⁷

Η Γ. Κ., λογοτέχνης η οποία χαρακτηρίστηκε από το επίμονο ενδιαφέρον της για την κοινωνική θέση των γυναικών, διανοούμενη που συμμετείχε ενεργά στις αναζητήσεις της αριστερής διάνοησης της εποχής ως προς το ρόλο της τέχνης (από τη γενικευμένη τάση κοινωνικής κριτικής της δεκαετίας του 1920 ως τις απόπειρες σοσιαλιστικού ρεαλισμού της επόμενης δεκαετίας), συνεπής στη στρατεύση της στο κομμουνιστικό κίνημα, εκφράζει μέσα από το λόγο της, λογοτεχνικό και αναλυτικό, μια ενδιαφέρουσα εκδοχή της γυναικείας αμφισβήτησης της εποχής του μεσοπολέμου. Πρόκειται για μία οπτική που συνάδει με τις βασικές απόψεις του Κομμουνιστικού Κόμματος, αλλά συνδιαλέγεται και με απόψεις του ριζοσπαστικού φεμινιστικού χώρου της εποχής, ενώ προφανείς είναι οι συγγένειες με τις θέσεις των σοσιαλιστριών.

Αναζητώντας, κυρίως, ένα καινούργιο ήθος για τις γυναίκες, καταγγέλλει τις ισχύουσες νοοτροπίες, συναρτώντας τες απολύτως με την αστική κοινωνία, και σκιαγραφεί τη νέα γυναίκα, της οποίας κύριο χαρακτηριστικό αποτελεί η στρατεύση στην κοινωνική επανάσταση. Εκτιμώντας πως η αστική κοινωνία είναι εξ ορισμού εχθρικά διακείμενη προς τη χειραφέτηση της γυναίκας, πιστεύει ότι μόνο η κατανόηση της σαθρότητας αυτής της κοινωνίας μπορεί να κάνει τις γυναίκες να συνειδητοποιηθούν και να στραφούν στον αγώνα για την αλλαγή της. Θεωρεί, κατά την έκφραση της Αλεξάνδρας Αλαφούζου στην κριτική της για τις *Γυναίκες*, ότι «μόνο η κομμουνιστική ιδεολογία και η έμπρακτη συμμετοχή στον αγώνα των εργαζομένων μπορούν να δώσουν πλήρεια ικανοποίηση στη γυναίκα, να της δώσουν και μια στέρεη θέση στη ζωή».⁷⁸ Συνολικά, η Γ. Κ. αποτελεί, κατά κάποιο τρόπο, το παράδειγμα μιας «κομμουνίστριας-φεμινίστριας», που επιδεικνύει μια πιο φιλελεύθερη και ευρεία αντίληψη ως προς το γυναικείο ζήτημα από τον πολιτικό χώρο στον οποίο εντάσσεται. Κυρίως εκφράζει την ελπίδα και την αδημονία των γυναικών μιας κρίσιμης εποχής, της εποχής του μεσοπολέμου, όταν οι γυναίκες κάνουν «τα πρώτα ασταθή βήματά [τους] στον κοινωνικόν αγώνα»,⁷⁹ για την κατάκτηση ενός νέου γυναικείου ήθους, μιας νέας συνείδησης.

Α' / 9-10 (1924) 16-18, 11 (1924) 2-4 και 12 (1924) 2-4. Αναφορά στο Ε. Αβδελά - Α. Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 164-165.

77. Στο *ίδιο*, σ. 168.

78. Α. Αλαφούζου, «Γ. Καζαντζάκη, *Γυναίκες*», *ό.π.*, σ. 395.

79. Γ. Καζαντζάκη, «Η σημερινή Ελληνίδα και η χειραφέτησή», *ό.π.*, σ. 12.